

*De lærdes identitet og fællesskab
i den danske helstat*

FÆDRELANDSPATRIOTISKE OG
TRANSNATIONALE SELVFORSTÅELSER
I ANDEN HALVDEL AF DET 18. ÅRHUNDREDE

AF

MIKKEL MUNTHE JENSEN

Først siger jeg, og jeg staaer haardt derpaa, at vi ei skulle afsondre os og vor Vidskab fra det øvrige Europas; én Stat, og det en fuld frie Republik udgiøre vi, der dyrke Videnskaber og Konster i dette Europa.¹

Således beskrev den danske lærde Tyge Rothe i 1777 sit og sine kollegers ståsted over for den danske helstat, der året før var blevet konsolideret gennem den helstatspatriotiske lov om indfødsretten. Citatet stammer fra hans omfattende beskrivelse *Om Indføds-Retten*, hvori Rothe ud over sit europæiske engagement klart tilkendegav sine patriotiske holdninger i forhold til fædrelandet. Dette gør både Rothe selv og Rothe som repræsentant for de lærde i hans samtid til en interessant figur. For hvorledes hang det sammen, at de lærde forstod sig selv som borgere i en fri, lærd republik, men nu også som dydige og nyttige fædrelandspatrioter? De europæiske lærde havde allerede i de århundreder, der gik forud for den borgerlige fædrelandspatriotismes gennembrud i anden del af 1700-tallet, været tæt forbundet i en *res publica litteraria*, der var territorielt, kulturelt, sprogligt og socialt grænseoverskridende og ideelt set ikke satte skel efter social herkomst eller religiøs overbevisning. For de lærde havde denne forestilling udgjort et væsentligt og tungtvejende element i deres identitet.

¹ Tyge Rothe, *Om Indføds-Retten – Til hvo der vil dømmen om den, og hvo der vil nyde Got af den*, København, 1777, s. 70.

Denne artikel undersøger de lærdes identitet og fællesskab i den danske helstat i anden halvdel af 1700-tallet, særligt med henblik på deres på en gang fædrelandspatriotiske og transnationale tilhørsforhold, men også på gruppens overordnede historie.

Den danske forskning i emnet – med Ole Feldbæk som en fremtrædende bidrager – har hidtil haft fokus på opkomsten af den *danske* identitets- og fællesskabsfølelse samt – afledt heraf – på det nyopståede borgerskab, der skabte og legemliggjorde den patriotiske og senere nationale identitet.² Feldbæk opbygger billedet af fædrelandspatriotismen på baggrund af de lærdes egen forståelse af fædrelandet og det patriotiske tilhørsforhold. Han påpeger, at på trods af, at størstedelen af indlæggene i den offentlige debat blev skrevet anonymt, er indtrykket, at unge borgerlige akademikere og embedsmænd udgjorde de aktive debattører.³ Selvom Feldbæks ærinde ikke er at undersøge specielt de lærdes, men derimod den samlede danske identitetsudvikling, tyder hans arbejde på, at netop de lærde udtrykte og formidlede en stærk fædrelandspatriotisme. Der udspringer den umiddelbare forståelse, at de lærde i helstaten følte samme stærke tilknytning til fædrelandet som resten af borgerskabet.⁴ Spørgsmålet er imidlertid, om en sådan antagelse er fyldestgørende. De lærde kom fra en forestilling om *res publica litteraria*, hvor de så sig selv som afsondret fra det omkringliggende samfund. Hvorledes blev de i løbet af 1700-tallet – i deres nu reviderede selvforståelse – en integreret del af samfundet, og hvordan påvirkede det deres transnationale opfattelse?

Jeg argumenterer for, at de helstatslige lærdes identitet var karakteriseret af et dobbelt tilhørsforhold, af to sideløbende og sameksisterende fællesskaber – det fædrelandspatriotiske fællesskab og det transnationale lærde fællesskab. Jeg vil desuden søge at påvise, at selvom de helstatslige lærde dyrkede et fælleseuropæisk ideal, var det faktiske fællesskab langt hen ad vejen begrænset til et dansk-tysk, protestantisk område, hvor det til gengæld var stærkt.

2 Ole Feldbæk, »Fædreland og Indfødsret. 1700-tallets danske identitet«, i Ole Feldbæk (red.), *Dansk identitetshistorie*, bd. 1, *Fædreland og modersmål 1536-1789*, København: C.A. Reitzels Forlag, 1991, s. 111-230. Ud over Ole Feldbæk har især Juliane Engelhardt bidraget til en dybere forståelse af de patriotiske selskaber og dermed også af borgerskabets opfattelse af fædrelandet: *Borgerskab og fællesskab. De patriotiske selskaber i den danske helstat 1769-1814*, København: Museum Tusulanums Forlag, 2010. Senest har også Rasmus Glenhøj beskæftiget sig med den nationale identitet, dog i årtierne omkring tabet af Norge 1814: *Skilsmissen, dansk og norsk identitet før og efter 1814*, Odense: Syddansk Universitetsforlag, 2012.

3 Feldbæk, »Fædreland og Indfødsret«, s. 221.

4 Denne antagelse går igen i Jens Engberg, *Magten og Kulturen. Dansk kulturpolitik 1750-1900*, bd. I, *Under Enevælden*, Holstebro: Gads Forlag, 2005, s. 203.

Undersøgelsens grundlag og tilgang

Først klarlægges, hvem de helstatslige lærde var, og hvilket socialt lag de var placeret i, for bedre at kunne undersøge forholdet og forbindelsen til det patriotiske borgerskab, de så ofte er blevet placeret sammen med. Da der hidtil ikke har foreligget nogen gennemgribende undersøgelse af de helstatslige lærde som en samlet stand, har jeg oparbejdet en prosopografisk database bestående af samtlige 306 professorer ved de tre højeste videnskabelige læreanstalter i den danske helstat: Københavns Universitet, Sorø Akademi og Kiels Universitet. Den periodiske afgrænsning er ikke ens for de tre institutioner, men bestemt ud fra deres organisatoriske udvikling og de relevante oplysningers kildemæssige tilgængelighed, jf. tabel 1.⁵

Tabel 1. Fordelingen af posterne i den prosopografiske database

<i>Videnskabelig institution:</i>	<i>Tidsperiode:</i>	<i>Antal professorer:</i>
Københavns Universitet*	1734-1800	145
Sorø Akademi	1747-1813	26
Kiels Universitet	1700-1800	112

* Til Københavns Universitet hører desuden 23 professorer, hvis data er ukendte. 38 af de 145, der indgår i undersøgelsen, havde kun fået titel af professor, men besad ikke en egentlig lærestol.

Professorerne er valgt som genstand for undersøgelsen, fordi de erentydige eksponenter for den lærde elite i kraft af både deres formelle position og den intellektuelle anerkendelse, de opnåede gennem deres virke. Desuden udgjorde de en klart afgrænset gruppe og egner sig således godt til prosopografisk analyse. Endelig var det min umiddelbare antagelse, at professorstanden som intellektuel elite adskilte sig fra de andre dele af helstatens eliter ved hverken at være i besiddelse af større økonomisk kapital eller være en væsentlig del af centraladministrationen og den politiske magt. Den sidste antagelse har vist sig ikke helt at holde stik, da mange af professorerne efter deres tid ved især Københavns Universitet gjorde karriere inden for embedsværket.

⁵ For yderligere information om databasens opbygning, kildegrundlag og kategorisering, se appendiks.

Den prosopografiske database giver mulighed for at undersøge de helstatslige lærdes rejseaktiviteter og dermed klarlægge deres kommunikationsstrukturer og de forbindelser, de skabte og opretholdt med personer og institutioner i andre europæiske lande. På den måde opnås indsigt i, hvordan det lærde fællesskab fungerede i praksis, bl.a. i form af specifikke rejsemønstre, der er interessante ud fra en helstatslig synsvinkel.

For at kunne undersøge de lærdes identitet og fællesskab mere i dybden har jeg desuden udnyttet forskelligartet kildemateriale på mere kvalitativt orienteret vis. Det drejer sig især om biografier, minde- og sørgetaler, brevvekslinger, dagbøger og rejsedagbøger samt publikationer rettet mod offentligheden, hvor professorerne træder frem som personer, og forestillinger om identitet og selvforståelse tydeligt giver sig til kende.

Res publica litteraria – en fælleseuropæisk lærdomskultur

Transnationale fællesskaber hører ikke kun den nyere tids historie til, men kan spores langt tilbage i historien i form af blandt andet religiøse fællesskaber.⁶ Sideløbende med det brede kristne fællesskab var der blandt de europæiske lærde i 1500-tallet opstået et nyt transnationalt fællesskab, den allerede omtalte »lærde republik«. Fællesskabet var bygget op omkring en lærdomskultur og manifesterede sig i egne institutioner med selvstændige jurisdiktioner. Gennem fælles beklædning, traditioner og kollektive erindringer blev de ofte fjernt bosiddende medlemmer forbundet med hinanden på tværs af eksisterende politiske, kulturelle og konfessionelle grænser.⁷

I modsætning til det kristne fællesskabs socialt hierarkiske struktur var *res publica litteraria* et egalitært fællesskab, hvis medlemmer på lige fod kunne kritisere hinandens værker og teorier. Men på trods af sin egalitarisme var *res publica litteraria* i høj grad også et elitært fænomen, nemlig i forhold til resten af samfundet. De lærde betragtede sig som afsondret fra det resterende samfund, ja hævet over det. Indstillingen var noget lignende i forhold til kirke og stat. I det akademiske miljø i 16- og 1700-tallet følte de lærde i hvert fald ikke, at de var underlagt

6 Benedict Anderson, *Imagined Communities*, London: Verso, 2006 [1983], s. 12ff.

7 Laurence W.B. Brockliss, *Calvet's Web: Enlightenment and the Republic of Letters in Eighteenth-Century France*, Oxford UP, 2002, s. 4; Kasper Eskildsen, »How Germany Left the Republic of Letters«, i *Journal of the History of Ideas*, vol. 65, nr. 3, 2004, 421-432, s. 421; Henning Matzen, *Kjøbenhavns Universitets Retshistorie 1479-1879*, 1. del, København: J. H. Schultz, 1879, s. 109. Se desuden Hans Bots & Francois Waquet, *La République des Lettres*, Paris: Belin-De Boeck, 1997.

de samme normer og værdier som medlemmerne af det bredere samfund.⁸ Den tyske sociolog Karl Mannheim definerede i starten af det 20. århundrede intelligentsiaen som en til dels fritsvævende størrelse, et stratum uden for klasserne.⁹ Denne sociologiske opfattelse har i dag bred opbakning blandt forskere, der arbejder med den lærde republik.¹⁰

Som alle andre større fællesskaber, der rækker ud over den personlige kontakt, var denne tillige et forestillet fællesskab.¹¹ De europæiske lærde kunne tage aktivt del i det ved at skabe forbindelser til andre lærde, ved at læse og diskutere bøger og periodica eller gennem videnskabelige selskaber, akademier, biblioteker, boghandlere, universiteter etc. Disse steder var dog ikke selve det lærde fællesskab, men kun det rum, hvori fællesskabet kunne eksistere.¹² *Res publica litteraria* må altså betragtes som et abstrakt og forestillet fællesskab, lige så vel som de senere patriotiske og nationale fællesskaber.

Erkendelsen blandt medlemmerne af at høre til var afgørende for, at et sådant fællesskab overhovedet kunne eksistere.¹³ Derfor var italesættelsen af *res publica litteraria* og kommunikationen blandt de lærde af afgørende betydning for deres segregerede transnationale identitet og selvforståelse. Det skrevne ord, cirkuleret på tryk ad kommercielle kanaler, samt symbolske tegn og kollektive erindringer og forståelser var således ikke kun af betydning for de senere nationalstatslige fællesskaber,¹⁴ men for alle større fællesskaber, der eksisterede eller brød frem i denne periode. Udviklingen af bl.a. akademier, lærde selskaber og akademiske tidsskrifter styrkede således også forestillingen om *res publica litteraria* og den fælles identitet, men den personlige kontakt og brevkorrespondancen forblev en central del af fællesskabet.¹⁵

8 Anne Goldgar, *Impolite Learning: Conduct and Community in the Republic of Letters, 1680-1750*, New Haven: Yale UP, 1995, s. 3; Anderson, *Imagined Communities*, s. 15.

9 Karl Mannheim, *Essays on the Sociology of Knowledge*, red. af Paul Kecskemeti, London: Routledge, 1972 [1925], s. 186f; David Kettler, Volker Meja & Nico Stehr, »Mannheim und der Konservatismus. Über die Ursprünge des Historismus«, udgiverens forord i Karl Mannheim, *Konservatismus: Ein Beitrag zur Soziologie des Wissens*, Frankfurt am Main: Suhrkamp, 1984, 11-40, s. 25f.

10 Peter Burke, *A Social History of Knowledge*, Cambridge: Polity Press, 2000, s. 28f; Goldgar, *Impolite Learning*, s. 3; Eskildsen, »How Germany ...«, s. 422; Dena Goodman, *The Republic of Letters: A Cultural History of the French Enlightenment*, New York: Cornell UP, 1994, s. 2; Maarten Ultee, »The Republic of Letters: Learned Correspondence, 1680-1720«, i *Seventeenth Century*, vol. 2 (January), 1987, 95-112, s. 97f.

11 Anderson, *Imagined Communities*, s. 6.

12 Goldgar, *Impolite Learning*, s. 2.

13 Ernest Gellner, *Nations and Nationalism*, Oxford: Blackwell Publishers, 1997, s. 7.

14 Jf. Anderson, *Imagined Communities*, s. 42ff; Anthony D. Smith, *Nationalism: Theory, Ideology, History*, Cambridge: Polity Press, 2001, s. 57ff.

15 Goldgar, *Impolite Learning*, s. 10f, 29f.

Den lærde republik byggede på en blanding af pligter og værdier, som gennem interaktion mellem medlemmerne formede selve konceptet om en fælles identitet og gruppetilhørsforhold. Den største pligt og fornemmeste værdi var, at al viden skulle frem i lyset, så det kunne komme hele den lærde verden til gavn.¹⁶ Vidensdeling var fundamentet, som legitimerede hele fællesskabet og fordrede et grænseoverskridende samarbejde de lærde imellem – hvilket igen styrkede den fælles identitet.¹⁷

Især anglo-amerikanske historikere har gennem årtier hævdet, at forestillingen om den lærde republik blev tydeligt marginaliseret efter 1730'erne for helt at forsvinde i anden halvdel af det 18. århundrede. Definitionerne og fortolkningerne af den lærde republik og Oplysningens som fænomen og historisk periode har været præget af den tradition, som mest markant blev grundlagt af den amerikanske historiker Peter Gay i 1960'erne.¹⁸ Dens fortalere hævdede – og hævder stadig – at den lærde republik gik til grunde, dels på grund af den radikale oplysningsbevægelse, samlet omkring *les philosophes* og deres politiske reformprogrammer og modstand mod kirken og staten under *l'ancien régime*; dels på grund af opkomsten af et nyt universelt fællesskab af patriotisk og senere national karakter.¹⁹ I de seneste år er grundlaget og argumentationen for denne historietradition blevet udfordret af bl.a. Oxford-historikeren Laurence W.B. Brockliss, der gennem sit studie af »ikke-radikale« franske lærde slår til lyd for, at den lærde republik og forestillingen derom fortsatte sin eksistens også i anden del af 1700-tallet – dog i form af mindre overlappende og mere nationale og fagspecifikke »mini-republikker«.²⁰

16 Ibid. s. 19.

17 Ibid. s. 13, 19.

18 Peter Gay, *The Enlightenment: An Interpretation: The Rise of Modern Paganism*, New York: W.W. Norton & Company, 1995 [1966], s. 6f, 10.

19 Anne Goldgar, *Impolite Learning*; Goodman, *The Republic of Letters* 1994; Jonathan Israel, *Radical Enlightenment: Philosophy and the Making of Modernity 1650-1750*, Oxford: Oxford UP, 2001 og *Enlightenment Contested: Philosophy, Modernity, and the Emancipation of Man 1670-1752*, Oxford UP, 2006.

20 Brockliss, *Calvet's Web*, s. 79ff, 366ff, 403f, 411. For opgøret med de andre historikere, se især indledningen s. 1-20. Den tyske professor i litteraturvidenskab Herbert Jaumann har ligeledes kritiseret den eksisterende forskning for at være for unøjagtig i sine begreber og i sin tilgang til *res publica litteraria*. Forskningen har i langt højere grad undersøgt den lærde kultur (*Gelehrtenkultur*) og har benyttet begrebet »Den lærde Republik« (Gelehrtenrepublik) som et synonym for denne, hvilket ifølge Jaumann har ført til en unøjagtig opfattelse af *res publica litteraria*. Jaumann opfordrer til, at forskningen i sin analytiske tilgang skelner mellem realitet og ideal, dvs. mellem reelle kommunikationsstrukturer og forestillingen om *res publica litteraria*. Herbert Jaumann, »Respublica litteraria/Republic of Letters. Concept and Perspectives of Research«, i Anthony Grafton & Herbert Jaumann (red.), *Die Europäische Gelehrtenrepublik im Zeitalter des Konfessionalismus/The European Republic of Letters in the Age of Confessionalism*, Wiesbaden: Harrassowitz Verlag, 2001, s. 11-19.

Om Brockliss har ret i sit opgør med traditionen, skal ikke vurderes her, men hans kritik demonstrerer, at der ikke længere eksisterer fuld konsensus om den lærde republik og dens skæbne.

De lærde i den danske helstat – socialt ophav og embedskarriere

Den generelle samfundsudvikling i 1700-tallet var præget af dannelsen af et nyt, bredt patriotisk fællesskab. Hvordan forholdt den lærde elite sig nu til den patriotiske strømning? Var de ligefrem en del af den? Indgik de i det patriotiske borgerskab? Skabte patriotismen for dem som for andre grupper i helstaten en ny identitet og et nyt fællesskab?

En undersøgelse af de lærdes sociale profil og senere embedsmæssige karriere kan klarlægge den lærde elites placering i den danske helstat og dermed give en indikation på et muligt identitetsmæssigt tilhørsforhold. Ud fra den prosopografiske database har jeg grupperet professorernes sociale ophav ud fra deres fædres erhverv i seks kategorier fra lavest til højest (tabel 2).²¹

Af de 127 ud af 145 professorer fra Københavns Universitet, som jeg har fundet data på, stammer hele 61 % af professorerne fra kategorierne middel og lavere, der vel at mærke begge ligger uden for den kongelige rangorden og dermed ikke indgår som en del af helstatens bedre borgerskab. Med andre ord kom næsten to tredjedele af alle københavnske professorer fra middelklassen, defineret som grupperne »Middel« og »Lavere« tilsammen, mens kun 37 % havde deres opvækst i de øverste lag af den danske helstat. Samme stærke tendens ses også ved helstatens videnskabelige akademi i Sorø. Her indgik hele 69 % af samtlige 26 soranske professorer i denne middelklasse, og blot 27 % (dvs. 7 professorer) havde et socialt ophav fra den øverste del af samfundet, hvilket er bemærkelsesværdigt, da det ridderlige akademi netop havde til formål at uddanne adelens og den politiske elites børn.

Resultatet er bemærkelsesværdigt, men skal tages med et vist forbehold. For det første er det ikke fuldt retvisende at forstå professorernes sociale ophav alene ud fra deres fædres erhverv, da det kun viser én dimension af familiens sociale position. Ideelt set burde vi undersøge niveauet af hele familiens velstand, ejendom og anerkendelse samt familiens familiære, akademiske og politiske forbindelser. En sådan undersøgelse på kvantitativt niveau ville dog hurtigt gribe om sig i tid og

²¹ Kiels Universitet indgår ikke i den del af undersøgelsen, der vedrører professorernes fædre, da jeg kun har fundet data på 14 (12,5 %) ud af de i alt 112 professorer, som var tilknyttet Kiels Universitet i perioden 1700-1800.

omfang.²² Ikke desto mindre er det muligt at nuancere indtrykket af denne store middelklassegruppe ved, atter gennem fædrenes erhverv, at se på den akademiske og boglige kultur i hjemmet. Som det fremgår af tabel 3, kunne omtrent halvdelen af disse middelklassefædre give deres sønner en opvækst i et akademisk præget hjem. Præster udgjorde langt størstedelen af denne fædregruppe. Retter vi blikket mod fædrene i alle sociale klasser, står den akademisk-boglige kultur endnu stærkere. Der er derfor ingen tvivl om fordelene ved at komme fra et bogligt hjem, hvis man gik efter en akademisk karriere. Sønner af universitetsuddannede gejstlige og embedsmænd blev kulturpåvirket i hjemmet. De havde så at sige arvet en uddannelsesmæssig fordel, og fædrenes kontakter til de rette miljøer gjorde formentlig også tingene lettere. Muligheden for akademisk og social opdrift blandt den uddannede middelklassens sønner var tydeligt til stede. Mange af professorerne udgør slående eksempler på de karrieremæssige muligheder, der kunne opstå for medlemmer af den uddannede middelklasse i 1700-tallets meritokratiske samfund. Ligeledes viser tabellerne, at den intellektuelle elite i betydelig udstrækning blev suppleret med lovende studerende fra andre, herunder også lavere lag af befolkningen.²³

Ser vi på professorerne selv og deres videre embedskarriere og tilknytning til den øverste del af statsapparatet, fremgår den opadgående sociale mobilitet tydeligt. I tabel 4 skiller Københavns Universitet sig klart ud med et langt større antal professorer, som stiger i graderne. 53 % af de københavnske professorer besad et embede, der socialt var højere rangeret end det professorat, de tidligere havde eller stadig besad, mens andelen i Sorø var nede på 33 % og i Kiel på 30 %. Sorøs og til dels også Kiels geografisk fjernere placering i forhold til helstatens politiske centrum i København var således en væsentlig hæmmende faktor for den lærde elites videre karriereudvikling. De københavnske professorer havde langt nemmere ved at socialisere og skabe netværker og kontakter med den politiske og administrative elite i hovedstaden end professorerne ved de fjernere vidensinstitutioner i Sorø og Kiel.

22 Jf. Anthony J. La Vopa, *Grace, Talent, and Merit – Poor students, clerical careers, and professional ideology in eighteenth-century Germany*, Cambridge UP 1988, s. 29.

23 La Vopa påpeger (s. 31, 83-96), at muligheden for social opstigning var til stede, selvom langt størstedelen af de tyske studerende endte karrieremæssigt på samme niveau som deres fædre. Desuden viser La Vopas arbejde, at der i de protestantiske lande var en stærk tradition blandt eliten for at støtte lovende studerende. Protektion var udbredt, hvilket underbygger, at 1700-tallets Nordeuropa var langt mere meritokratisk præget, og at mobiliteten blandt de sociale lag var større, end den tidligere, ofte klasseprægede tænkning har ladet formode.

Tabel 2. Socialt ophav ud fra fædrenes erhverv, samlet antal og andele i procent (afrundet)

<i>Videnskabelig institution</i>	<i>Antal i alt</i>	<i>Højst</i>	<i>Højere</i>	<i>Høj</i>	<i>Middel</i>	<i>Lavere</i>	<i>Lavest</i>
Københavns Universitet (1734-1800)	127	5 %	17 %	15 %	38 %	23 %	2 %
Sorø Akademi (1847-1813)	26	0 %	8 %	19 %	31 %	38 %	4 %

Tabel 3. Akademisk ophav ud fra fædrenes erhverv, andele i procent (afrundet)

<i>Videnskabelig institution</i>	<i>Professorer, biskopper</i>	<i>Øvrige gejstlige</i>	<i>Embedsmænd</i>	<i>Lavere embedsmænd</i>	<i>Militær, ordensmagt</i>	<i>Handel, håndværk</i>	<i>Andet</i>
Københavns Universitet (1734-1800)	16 %	30 %	21 %	9 %	9 %	9 %	6 %
Middelklasse* opgjort for sig	-	40 %	13 %	16 %	10 %	14 %	7 %
Sorø Akademi (1847-1813)	4 %	31 %	15 %	12 %	8 %	23 %	7 %
Middelklasse* opgjort for sig	-	39 %	6 %	17 %	0 %	33 %	6 %

* Middelklasse er her defineret som grupperne »Middel« og »Lavere« i tabel 2. Se i øvrigt tekst og appendiks.

Tabel 4. Professorernes embedskarriere, andele i procent (afrundet) for slutstilling i fire øvre rangklasser samt restgruppe

<i>Videnskabelig institution</i>	<i>Antal i alt</i>	<i>1. klasse</i>	<i>2. klasse</i>	<i>3. klasse</i>	<i>4. klasse</i>	<i>Øvrige</i>
Københavns Universitet (1734-1800)	120	4 %	10 %	35 %	4 %	47 %
Sorø Akademi (1847-1813)	26	8 %	4 %	17 %	4 %	67 %
Kiels Universitet (81	4 %	7 %	16 %	3 %	70 %

Table 5. Professorernes studierejser, Københavns Universitet og Sorø Akademi, andele i procent (afrundet)

<i>Tælleenhed</i>	<i>Antal i alt</i>	<i>Tyskland</i>	<i>Holland</i>	<i>England</i>	<i>Schweiz</i>	<i>Sverige</i>	<i>Frankrig</i>	<i>Italien</i>	<i>Andre</i>
Landets hyppighed ift. samtlige besøge	218	35 %	17 %	13 %	4 %	3 %	18 %	7 %	3 %
Landets hyppighed ift. antal rejsende prof.	*95	81 %	38 %	29 %	9 %	7 %	41 %	17 %	6 %
Studiebyernes hyppighed opdelt på lande	226	71 %	7 %	7 %	4 %	1 %	8 %	2 %	0 %

* Antal rejsende

Table 6. Professorernes nationalitet (efter fødested), samlet antal, hvorom data haves, samt andele i procent (afrundet)

<i>Videnskabelig institution</i>	<i>Antal i alt</i>	<i>Dansk</i>	<i>Norsk</i>	<i>Slesvigsk</i>	<i>Holstensk</i>	<i>Islandsk</i>	<i>Tysk</i>	<i>Svensk el. hollandsk</i>	<i>Ukendt</i>
Københavns U. (1734-1800)	127	56 %	13 %	4 %	3 %	1 %	12 %	0 %	10 %
Sorø Akademi (1847-1813)	26	69 %	19 %	0 %	0 %	4 %	8 %	0 %	0 %
Kiels Universitet (1700-1800)	112	4 %	0 %	8 %	17 %	0 %	65 %	2 %	5 %

Sammenholder vi professorernes sociale og akademiske ophav med deres embedskarrieres højdepunkt, er hovedindtrykket en bemærkelsesværdig opadgående social og akademisk mobilitet. Ved Københavns Universitet kom over 78 % af professorerne fra sociale lag, der lå under professortitlens femte rangklasse. 63 % («Middel«, »Lavere« og »Lavest« i tabel 2) af professorernes sociale ophav var ikke engang repræsenteret på den kongelige rangliste. Ved deres karrieres højdepunkt var samtlige professorer steget til mindst femte rangklasse i kraft af deres professorstilling, men over halvdelen af dem var steget til endnu højere klasser. Det er en bemærkelsesværdig mobilitet, når man tager den udbredte formodning om et meget socialt statistisk samfundsideal under enevælden i betragtning.

Professorerne havde typisk deres sociale ophav i helstatens uddannede middelklasse, hovedsagelig blandt præster, men endte altså med at tilhøre den øvre del af borgerskabet, en væsentlig del ligefrem den administrative elite, især i det københavnske tilfælde. Det er nærliggende at antage, at de via deres sociale og akademiske ophav var blevet påvirket af middelklassens og det nye borgerskabs værdier og måder at tænke stat, samfund og identitet på. Dette kom også til udtryk i de førømtalte studier af dansk identitet. Antagelsen om, at de lærde følte samme patriotiske tilhørsforhold til helstaten som det øvrige borgerskab, er således blevet bestyrket.

De lærdes rejser – netværksopbygning og kommunikationsstrukturer

Allerede i begyndelsen af nyere tids historie forstod de europæiske lærde rejsen som en gavnlig metode til rationel erkendelse af verden og et vigtigt medium for udveksling af viden og ideer. I modsætning til den åbenbarede verdenserkendelse og den rene teologiske og filosofiske kontemplation hjemme på de højere læreanstalter muliggjorde rejsen en sanselig erfaring – og derigennem også en anden erkendelse – om naturen, kulturen og samfundet.²⁴

Wer eine gründliche Gelehrsamkeit erlangen will, muss sich vornehmlich einer anschauenden Erkenntnis befleißigen, denn diese ist die beste und gewisseste. Er muss also nicht allein Bücher lesen, sondern sich auch bemühen, viele Dinge selbst zu

²⁴ Hans Erich Bödeker, »Sehen, hören, sammeln und schreiben: Gelehrte Reisen im Kommunikationssystem der Gelehrten-republik«, i *Paedagogica Historica* 38 (2002), 505-532, s. 506.

sehen und mit seinen Sinnen zu empfinden ... Eigene Erfahrungen zu sammeln und dadurch seine Erkenntnis zu bereichern, ist eigentlich der Endzweck der Reisen der Gelehrten ...²⁵

Således beskrev den wittenbergske professor J. D. Köhler i midten af 1700-tallet det erkendelsesmæssige formål med rejsen. De lærde skulle ud i verden, ud at mærke den, sanse den, for at opnå nye erfaringer om den for derefter – i et samspil med den teoretiske forståelse – at frembringe ny viden på et givet område.²⁶

Rejsen havde dog ikke kun til formål at afprøve og udvide den rejsendes viden og kundskaber. Den havde tillige den vigtige funktion at skabe kontakt mellem de lærde, langt ud over de sproglige, kulturelle, politiske og endda konfessionelle grænser. At opbygge og opretholde sine kontakter, sine europæiske forbindelser, til andre lærde var en grundlæggende del af enhver rejse, lige meget hvilken karakter den i øvrigt havde. Om det var en videnskabeligt målrettet rejse, en bredere anlagt studietur eller blot en stilling som følgeskab og instruktør på en af adelens dannelsesrejser, lå kontaktskabelsen altid som et bagvedliggende mål for de lærde.²⁷ Motivet er da også til stede i stort set alle de helstatslige lærdes overleverede rejsedagbøger, og dets vigtighed bliver ligeledes understreget i hyldestskrifterne og levnedbeskrivelserne.²⁸

25 Johann David Köhler, *Anweisung zur Reiseklugheit für junge Gelehrte*, bd. 1, Magdeburg: 1788, s. 1.

26 Med den tiltagende rejseaktivitet op gennem tiden fra 16. til 18. århundrede udvikledes en helt ny genre inden for rejselitteraturen kaldet *ars apodemica*, hvis hensigt var at ophøje rejsen til en form for videnskab, jf. f.eks. Ludwig W. Gilberts forord i *Handbuch für Reisende durch Deutschland*, Leipzig: 1795, s. XII. Se endvidere Hans-Wolf Jäger, *Europäisches Reisen im Zeitalter der Aufklärung*, Heidelberg: Carl Winter Universitätsverlag, 1992; Hermann Bausinger, Klaus Beyrer & Gottfried Korff (red.), *Reisekultur – Von der Pilgerfahrt zum modernen Tourismus*, München: C.H. Beck, 1991; Justin Stagl, *Apodemiken. Eine rationale Bibliographie der reisetheoretischen Literatur des 16., 17. und 18. Jahrhunderts* (Paderborg: F. Schöningh, 1983). Desuden blev tilegnelsen af både fransk og tysk væsentlig mere præsent i det lille danske sprogområde efter latinens gradvise svækkelse i 1700-tallet, hvilket bl.a. den patriotiske filosofiprofessor H. P. Anchersen udfald mod den manglende danske sprogkapacitet i helstaten bevidner: *Om hvad en Hoffmester bør vide, og hvorledes han bør opføre og skikke sig etc.*, København: 1754, s. 5.

27 Winfried Siebers »Ungleiche Lehrfarten – Kavaliers- und Gelehrte«, i Bausinger, Beyrer & Korff (red.): *Reisekultur*, 47-57, s. 47.

28 Se bl.a. Andreas Christian Hviid, *Udtog af en Dagbog holden i aaren 1777-80 paa en Reise igennem Tyskland, Italien, Frankrig og Holland*, København: 1787. Dagbogen er fyldt med beskrivelser af møder og kontaktskabelser, se f.eks. del 1, s. 284, 449f, 453f, del 2 s. 37, 43f, 54, 79ff, 104; Thomas Bugge, »Rejsedagbog til Tyskland, Holland og England 1777«, gentrykt i Kurt Møller Pedersen (red.): *Thomas Bugges dagbog 1777, rejsen til Tyskland, Holland og England*, Århus Universitetsforlag, 2010, s. 18ff, 45ff, 60ff; Frederik Münter, *D. Balthazar Münters Leben und Charakter*, København: 1793, s. 9; Rasmus Nyerup, *Morten Thrane Brünnich. Naturvidenskabens Senior i Danmark – et biografisk omrids*,

Helt tydeligt ses det hos den københavnske astronom og professor Thomas Bugge, som i 1777 rejste fire måneder til Holland og England for at studere observatorier og instrumenter. Samme år var han blevet udnævnt til professor i matematik og astronomi ved Københavns Universitet og havde fået til opgave at restaurere Rundetårn, så helstaten igen kunne nyde samme internationale anerkendelse som under tidligere tiders store danske astronomer som Tycho Brahe, Rasmus Bartholin og Ole Rømer.²⁹

Om det var i Amsterdam, Leiden, London, Oxford eller Cambridge, så beskrev Bugge i sin detaljemættede dagbog ikke kun sine observationer, men også de mange videnskabsmænd, professorer og instrumentmagere, han mødte og skabte kontakt til.³⁰ Bemærkelsesværdigt er hans ophold i London i september 1777, hvor Bugge oprettede forbindelser med medlemmerne af det anerkendte engelske videnskabelige selskab Royal Society.³¹ I dagbogen skrev Bugge, at han havde skabt kontakt til den tyske naturhistoriker J. G. Foster og den ungarske mineralog Ignaz von Born, som begge var tilknyttet Royal Society.³² Herefter begyndte netværkskabelsen og udbygningen af forbindelsen til selskabet at tage fart. I ugerne efter mødte Bugge flere medlemmer af selskabet³³ og blev af den svenske botaniker D.C. Solander introduceret i The Royal Society Club.³⁴ Vigtigheden af de kontakter og det netværk, Bugge her skabte, ser vi klart af, at han selv ca. ti år senere, i 1788, blev medlem af Royal Society – netop indstillet og støttet af de medlemmer, han mødte på sin Englandsrejse.³⁵

Eksemplet viser, hvor afgørende en rejse kunne være med henblik på at overskride eksisterende politiske og kulturelle grænser. De mange studieophold, de helstatslige lærde gjorde ved udenlandske

København, 1819, s. 9; Adolph Callisen, *Heinrich Callisen's Lebensbeschreibung (1740-1824)*, København: 1824, s. 13f; Frederik Sneedorff, »Brev til P. F. Suhm (Paris, januar, 1792)«, i Rasmus Nyerup, *Übersicht des Lebens und der Schriften des verstorbenen dänischen Cammerherrn und Historiographen Peter Friedrich von Suhm*, København: 1799, 526-531; Knut Imerslund (red.): *Brev til Thomas Bugge* [Abraham Pihls breve til Thomas Bugge], Vallset: Oplandske Bogforlag, 2006.

29 Møller Pedersen, *Thomas Bugges dagbog*, s. 34.

30 Bugge, »Rejsedagbog«, s. 18f, 45ff, 96ff, 105, 140, 149.

31 Ibid. s. 60-105.

32 Ibid. s. 67.

33 Bugge mødtes senere med Royal Society-medlemmerne Jean-Hyacinth de Magelhaens og astronomerne Jesse Ramsden, Thomas Hornsby, Anthony Shephard samt Irvine Maskelyne (Ibid. s. 84, 96, 105, 140, 149).

34 Ibid. s. 99.

35 Møller Pedersen, *Thomas Bugges dagbog*, s. XIII; *Certificate of Election and Candidature – Bugge, Thomas* (The Royal Society Archives, RefNo: EC/1787/21).

universiteter, de forelæsninger, de hørte, og de lærde selskaber og andre videnskabelige institutioner, de besøgte, medførte tilegnelse af viden, som blev ført tilbage til helstaten.³⁶ Vidensdelingen skete ikke kun i institutionaliserede sammenhænge, men som del af selve rejsen, i det personlige møde med andre lærde. Den københavnske teolog Andreas C. Hviid³⁷ skrev i 1779 i sin rejsedagbog fra Venedig: »Jeg har her lært at kiende den engelske Residents Secretair Ruhnans, der er en brav og lærd Mand og elsker af Jøder og Hebraisk. Han har Brevveksling med de Rosti i Parma: derfor leverede jeg ham noget af Michaelis Orientaliske Bibliothek, der angik denne Lærde, og som jeg tilforn i Wien havde oversat fra Tydsk paa Italiensk«. ³⁸ En anden vigtig form var brevkorrespondancen, hvor der ud over meninger og ideer også skete en udveksling af bøger, hovedsagelig ens egne, samt artefakter og prøver indsamlet fra naturen, som instrumenter og sjældne dyr, sten og planter.³⁹

De danske brevsamlinger viser, at de lærde havde hyppig korrespondance og i det hele taget mange forbindelser udenrigs såvel som indenrigs. Den berømte danske historiker m.m. P.F. Suhm havde brevkorrespondancer med mindst 16 udenlandske lærde, og formodentlig mange flere, foruden mange i den danske helstat.⁴⁰ Interessant er blandt andet hans korrespondance med den unge historiker Frederik Sneedorff, som foretog en stor udlandsrejse i årene 1791-92.⁴¹ Heri fremgår det klart, hvordan andres forbindelser kunne komme den lærde til gode. I et brev fra Paris dateret januar 1792 skrev Sneedorff: »Villoison empfing mich mit aller der Freundschaft, die ich erwarten durfte, weil ich durch Sie ihm war empfahlen worden. Seitdem bin ich oft bey ihm gewesen, habe durch ihn sehr vortheilhafte Bekanntschaften gemacht; und kann wol sagen, dass die Annehmlichkeiten meines Aufenthalts in Paris erst mit seiner Zuhausekunst angefangen hat«. ⁴² Suhms anbefaling af Sneedorff til Villoison bar altså frugt. Sneedorff havde

36 Se bl.a. Bugge, »Rejsedagbog« 1777; Callisen, *Heinrich Callisen's ...*, s. 13f.

37 Andreas Christian Hviid (1749-1788) vikarierede som professor for Ludvig Harboe og Nicolai E. Balle i perioden 1781-1786.

38 Hviid, *Udtog af en dagbog*, del 2, s. 54.

39 Thomas Pennant, »Breve til M. T. Brünnich (1763; 12. okt. 1764; 21. dec. 1783)« og Hans Strøm, »Brev til M. T. Brünnich (1763)«, trykt i Nyerup, *Morten Thrane Brünnich*; Johan Ernst Gunnerus, »Brev til P.F. Suhm (1771)«, trykt i Nyerup, *Übersicht des Lebens und der Schriften des verstorbenen ...*

40 Ud over de mange dansk-norske korrespondancer tegner Tyskland og Sverige sig for størstedelen af Suhms korrespondancer. Se P.F. Suhms brevvekslinger i Nyerup, *Übersicht des Lebens und der Schriften des verstorbenen ...* Se desuden Hviid, *Udtog af en Dagbog*, s. 104.

41 Søn af den indflydelsesrige og anerkendte Sorø-professor J.S. Sneedorff.

42 Sneedorff, »Brev til P.F. Suhm (Paris, jan. 1792)«.

gennem Villoison skaffet sig mange nye bekendtskaber og brugbare kontakter for fremtiden. Episoden illustrerer betydningen af andres bekendtskaber eller sociale kapital for udviklingen af ens eget netværk.

Anbefalingsskrivelserne styrkede dog ikke kun forholdet mellem den rejsende og de lærde, som den rejsende blev præsenteret for, de styrkede også forholdet mellem afsenderen og modtageren af anbefalingen – i dette tilfælde Suhm og Villoison.⁴³ Ligeledes gavnedes det afsenderen at forblive i kontakt med den rejsende. I samme brev lovede Sneedorff, at så snart han havde fået kataloget over biblioteket i Bern fra sin ven fra studietiden i Göttingen, Professor Wagner, ville han videresende det til Suhm.⁴⁴ Rejserne gavnedes således ikke kun den rejsende, men også de mange hjemlige lærde, som gennem den rejsende kunne erhverve ny viden og opretholde kontakten til tidligere oprettede forbindelser. Rejsen lagde grunden til opbygningen af varige brevkorrespondancer, udveksling af ideer og videnskabeligt materiale og åbnede muligheden for at stifte bekendtskab med forskellige museer, biblioteker og videnskabelige selskaber.

En systematisk undersøgelse af destinationerne for de helstatslige lærdes studierejser, kan give et billede af, til hvilke steder forbindelserne var stærkest; tabel 5 rummer en fælles oversigt for Københavns Universitet og Sorø Akademi. For de her undersøgte 145 professorer fra Københavns Universitet i perioden 1734-1800 viser de fundne data, at 84 havde været på en længerevarende udlandsrejse med tilsammen 197 besøg i forskellige lande. De fem protestantiske områder Tyskland, Holland, England, Schweiz og Sverige tegnede sig for knap tre fjerdedele af de samlede besøg, mens de katolske lande Italien og Frankrig⁴⁵ udgjorde ca. en fjerdedel. På det ridderlige akademi i Sorø er billedet lidt mere broget. Af de i alt 26 professorer foretog de 11 udlandsrejser, der omfattede i alt 21 lande. Tyskland er med 43 % af samtlige igen det mest besøgte område.

Endnu tydeligere ses Tysklands overvægt, når vi ser på hyppigheden af universitetsbyer, som de danske professorer har besøgt og studeret ved. Ved de 84 udlandsrejser fra Københavns Universitet har jeg

43 Bodeker, »Sehen, hören, sammeln ...«, s. 515.

44 Sneedorff »Brev til P. F. Suhm (Paris, jan. 1792)«; Mange lignende eksempler findes hos Andreas Hviid, *Udtag af en Dagbog*, se bl.a. del 1, s. 279f, 449f, 453f.

45 På trods af Frankrigs store geografiske udstrækning er det udelukkende Paris, som bliver besøgt. Paris var et stort videnscentrum i 1700-tallets Europa og havde mange store og indholdsrige biblioteker. Holberg, som opholdt sig 14 måneder i Paris og i de parisiske biblioteker, skrev i sine memoirer, at »der er fleere Bibliothequer i Paris alleene, end i heele Riger andre Stæder« (F.J. Billeskov Jansen, *Ludvig Holbergs memoirer*, København: Schønberg, 1963, 14-256 (Epistel I-IV), s. 118).

registreret 204 besøg ved forskellige universitetsbyer, og tendensen i retning af det tyske er tydelig. Hele 70 % af samtlige besøg gik til tyske studiebyer, især de protestantiske universiteter i Göttingen, Halle, Jena og Leipzig. Samme tendens ses ved Sorø Akademi, med 18 ud af 22 besøg. Ud fra en konfessionel betragtning bliver overvægten endnu større. Protestantiske universiteter tegner sig for henholdsvis 90 % og 95% af de københavnske og soranske professorers besøg.

På denne baggrund kan vi med sindsro konkludere, at de danske lærde hovedsagelig skabte forbindelser og opbyggede netværk til de tyske lærde og til de tyske, protestantiske videnskabelige institutioner. Spørgsmålet er, hvor transnationalt det europæiske lærde fællesskab overhovedet var, når de danske lærdes prioritering af protestantiske lande og universiteter tages i betragtning.⁴⁶ De geografiske fordele ved at rejse fra Danmark til Tyskland og Holland – mindre rejse længde, mindre rejsetid og færre udgifter – er selvfølgelig en anden væsentlig faktor. Tallene er dog så markante, at det ikke kan udelukkes, at konfessionen havde indflydelse på valget af rejsemål.

Der er interessante undtagelser fra hovedtendensen, blandt andet den foromtalte københavnske teolog A.C. Hviids rejse til Wien og Rom i årene 1777-1780. Det særlige ved Hviids rejse er, at han i sin dagbog ikke kun beskriver sine møder med de lærde, men også med den katolske gejstlighed. I Wien havde han stiftet bekendtskab med den indflydelsesrige greve Garampi samt den katolske ærkebiskop Christoph Anton von Migazzi, som begge havde anbefalet ham til andre kardinaler og højt placerede gejstlige i Italien.⁴⁷ Hviid forstod at skabe kontakter, og han var bevidst om værdien af at have kontakter. Under sit ophold hos den pavelige nuntius Ranuzzi i Venedig skrev Hviid: »Jeg fulgte med de Villoison og med Ranuzzi som Fremmed, thi en Fremmed kan komme allevegne, naar han først til Nogen er anbefalet«. ⁴⁸ Hviid var således helt bevidst om fordelene ved at være fremmed og ved at have gode sociale relationer. Hans beretning viser, hvordan de danske lærde ikke var begrænset til de protestantiske områder i det nordlige Europa. Men selvom Hviid er bevidst om at være fremmed og dygtig til at skabe kontakter på tværs af konfessioner, ser han sig nødsaget til at lyve, da han af katolske gejstlige bliver spurgt ud om sin egen og sit lands religion. I sin dagbog skriver han således: »Én af de Tilstædeværende

46 Den fundne tendens ses også i Vello Helks omfattende undersøgelse af de danske studierejser: *Dansk-norske studierejser*, bind II, *Matrikel over studerende i udlandet*, Odense Universitetsforlag, 1991, s. 54.

47 Hviid, *Udtog af en dagbog*, del 1, s. 316, 326, 332, 449f, 453f.

48 *Ibid.*, del 2, s. 43.

spurgde, om vi Danske vare reformerte, hvortil jeg svarede nei. Ranuzzi selv var dog bedre underrettet«. ⁴⁹

Også i den danske helstat findes der altså eksempler på lærde, som skabte kontakter til lærde af anden religiøs observans end den hjemlige. ⁵⁰ Når Peter Burke, pointerer, at det europæiske lærde fællesskab til tider også var konfessionelt grænseoverskridende, ⁵¹ er det ikke forkert, men konfessionen havde ikke desto mindre betydning for de lærdes netværksskabelse. I de geografisk perifere lande som den danske helstat spillede konfessionen måske en større rolle for valget af rejsemål og derigennem også for opbygningen af et lærd fællesskab, end det gjorde i de mere centrale områder af det kontinentale Europa, hvor den konfessionelle grænse lå tættere på, og religiøse mindretal oftere var til stede. ⁵²

Det lærde transnationale fællesskab - et dansk-tysk fællesskab?

De helstatslige lærde var i 1700-tallets anden halvdel stadig en aktiv del af det transnationale, europæiske lærde fællesskab gennem rejser, korrespondancer og medlemskab af videnskabelige selskaber i udlandet – engelske, franske, tyske eller russiske. ⁵³ Tilsvarende var der i helstatens videnskabelige selskaber, universiteter og fagspecifikke akademier medlemmer fra udlandet. ⁵⁴

Transnationaliteten havde dog sine begrænsninger. Som vist i det foregående afsnit begrænsede de lærdes rejser – og dermed også deres kontaktflader – sig ofte til det protestantiske Nordeuropa, særligt Tyskland. De helstatslige lærde var på mange måder så stærkt forbundet med de tyske intellektuelle miljøer, at der var tale om et decideret dansk-tysk lærd fællesskab. En vigtig berøringsflade var det store Kiels Universitet, der på grund af den geografiske beliggenhed, den tyske

⁴⁹ Ibid., del 2, s. 37.

⁵⁰ Filosofiprofessoren ved Københavns Universitet Andreas Gamborg skriver i efterskriftet til Hviids dagbog om de mange kontakter, han skabte på sin rejse i det katolske Sydeuropa: »Endog hans Correspondenz med adskillige af de største Lærde i Tydskland og Italien, en Heine, Michaelis, Garampi, Amaduzzi, Borgio og flere var ene i Stand til at bevise hans sielne Indsigter og Talenter, Kunst-Kundskab og fine Smag« (Andreas Gamborg, »Efterskrift«, trykt i Hviid, *Udlog af en dagbog*, del 2, s. 104.

⁵¹ Burke, *A Social History of Knowledge*, s. 53.

⁵² Nærmere undersøgelse af dette spørgsmål ligger uden for denne artikels problemfelt.

⁵³ Eksempler herpå er professorerne Henrich Callisen, Peder Horrebøw, Martin Hübner og Christian Gottlieb Kratzenstein.

⁵⁴ Olaf Pedersen, *Lovers of Learning. A History of the Royal Danish Academy of Science and Letters 1742-1992*, København: Munksgaard, 1992, s. 47.

kultur og det tyske sprog var en selvskreven del af det bredere tyske lærde fællesskab.

Relationen til Tyskland står frem i de mange skrifter, de danske professorer efterlod sig. Samtidens lærde var fuldt ud klar over mængden af viden og kultur, der strømmede til helstaten fra de tyske områder. I første halvdel af 1700-tallet var det udenlandske bogstof i de *Lærde Efterretninger* ofte præget af oversættelser, bearbejdelser og uddrag fra tyske tidsskrifter og nyhedsaviser – en praksis, der dog med videreudviklingen af det danske anmelderi mindskedes.⁵⁵ Ikke desto mindre forblev den reelle indflydelse fra Tyskland og opfattelsen heraf præsent i anden halvdel af århundredet. I diskussionerne om opdragelse og uddannelse, der florerede i 1790'erne, påpegede den soranske professor H.G. Olsen i sin tale på Sorø Akademi i 1794, at der fra dansk side »lidet endnu [er] skrevet om opdragelsen, og det lidet, vi besidde, er for den største Deel hentet fra Tyskland«. ⁵⁶ Olsen tænkte her på den tyske filosof J.B. Basedow, hvis radikale oplysningstanker om pædagogik og filantropi havde udøvet en bemærkelsesværdig indflydelse på blandt andet de to tysksindede aristokrater Christian og Ludvig Reventlow og deres banebrydende arbejde inden for den danske helstats ramme.⁵⁷ H.G. Olsen argumenterede i samme tale imod de tyske filantropiske dannelsesidealer. Han sammenlignede Danmark med Tyskland med hensyn til måden at opdrage og undervise på og konkluderede, at »Tyskland har sine Philantropiner, og jeg tror ikke, vi behøve at misunde vore Naboer disse kunstige Maskiner ... altsaa endnu eengang, vi behøve ligesaa lidt vore Naboers Philantropiner, som deres Seminarer ...«. ⁵⁸ Olsen var således helt på det rene med, at der skete en idé- og vidensudveksling mellem Tyskland og Danmark, men advarede tillige om, at så længe der i Danmark blev benyttet og oversat udenlandsk litteratur, ville det danske sind sløves.⁵⁹

55 John Chr. Jørgensen, *Det danske anmelderis historie. Den litterære anmeldelses opståen og udvikling 1720-1906*, Viborg: Fisker & Schou, 1994, s. 22.

56 Hans Gottsche Olsen, *Opdragelsesvæsenet i Danmark, som en af de vigtigste Hindringer for National-Oplysningens Fremme*, Sorø: 1794, s. 9.

57 Basedow udgav i begyndelsen af 1770'erne sine to berømteste pædagogiske værker *Elementarwerke* (1770-1774) og *Methodenbuch* (1773). Reventlowernes modtagelighed for Basedows filantropiske og oplysningspædagogiske tanker ses tydeligt i udviklingen på deres egne baronier samt i Ludvig Reventlows arbejde i den store skolekommission (1789-1814) og dertil hørende kamp med den københavnske professor og sjællandske biskop N.E. Balle om de nye dannelsesidealer. Se Ludvig Reventlows »Pro Memoria« samt hans og Nicolai Balles anmærkninger og betænkninger til skolelovene i Joakim Larsen, *Skolelovene af 1814 og deres tilblivelse*, København: J.H. Schultz Forlag, 1914.

58 Olsen, *Opdragelsesvæsenet i Danmark*, s. 11f.

59 Ibid. s. 10.

Den københavnske filosofiprofessor Jacob Baden bemærkede også den store indflydelse, Tyskland havde på dansk kultur og videnskab. I sit *Raisonnement over Kiøbenhavns Universitet* fra 1771 skrev Baden sarkastisk: »Vi have intet Mode-Akademi i Kiøbenhavn; og dog faae vi de Tydskes Moder saa rigtig, som om der holdtes Forelæsninger over dem i Hovedstaden. Hvi skulde vi da ikke ogsaa faae deres Videnskaber? Vi faae dem rigtig, men ligesom Moderne, først, efter at de ere blevne gamle hos dem«. ⁶⁰ Baden pegede dog på wolffianismen som et positivt eksempel på den intellektuelle indflydelse fra Tyskland.

Det blev ligefrem bemærket, når de store påvirkninger ikke kom sydfra. I mindeskriftet over Professor M.T. Brünnich beskrev Rasmus Nyerup den berømte svenske naturforsker Linnés storhed og anførte, at »det er et andetsteds anmærket, ⁶¹ at, naar der indførtes en ny Metode eller foregik nogen betydelig Forandring med nogen Videnskab i vort Fædreland, at Stødet dertil da gjerne plejede at komme fra vore sydlige Naboer; denne gang kom det fra de nordlige«. ⁶²

Orienteringen mod Tyskland i lærde sager trådte også frem hos Olsen og Baden, når dansk videnskab skulle sammenlignes med udenlandsk. I fortalen til sit kritiske skrift over Københavns Universitet skrev Baden: »Mit eneste Ønske har været, at see Studeringer satte i den Drift i mit Fædreland, at vi ikke meer skulde føle den ydmygende Forskiel imellem et dansk og et tydsk Universitet, som nu falder saa Kiendelig i Øyne«. ⁶³ Ligeledes reflekterede Olsen over den fortsatte videnskabelige fremgangs forhold til den almene oplysning: »Men, fordi Berlin under Frederik den Store var Musernes Sæde; Fordi Göttingen og flere af Tydskslands Høiskoler kunne fremvise os Mænd, som lyse ved eien-dommelige Straaler, kunne vi derfor sige, at Oplysningens Soel bestraa-ler mange Millioner i Riget?« ⁶⁴ I denne sammenhæng er det ikke så meget Olsens negative svar på hans eget spørgsmål, der er relevant, men derimod sammenligningen med Tyskland. Hos Olsen og Baden såvel som hos de fleste andre danske lærde var det som oftest den tyske viden, de tyske intellektuelle miljøer og organiseringen af de tyske videnskabelige institutioner, der blev sammenlignet med, når det danske videnskabelige miljø skulle vurderes og evalueres.

60 Jacob Baden, *Raisonnement over Kiøbenhavns Universitet*, Helsingør: 1771, s. 9.

61 Anmærkningen stammer fra Johann Gottfried Eichhorn, *Geschichte der Literatur von ihrem Anfang bis auf die neuesten Zeiten*, Band III, Göttingen: Vandenhöck & Ruprecht 1805-1812, s. 792.

62 Nyerup, *Morten Thrane Brünnich*, s. 3.

63 Baden, *Raisonnement over Kiøbenhavns Universitet*, s. 4.

64 Olsen, *Opdragelsesvæsenet i Danmark*, s. 4.

Den store påvirkning, de tyske områder havde på den danske helstat og det danske lærde fællesskab, skal ses i sammenhæng med de politiske relationer mellem helstaten og det tyske rige. At det oldenborgske monarki både regerede det danske kongerige og hertugdømmerne Slesvig og Holsten, medførte en stærk politisk og kulturel udveksling og forbundenhed mellem de to kulturområder. Helstaten besad en stor statsadministration og et betydningsfuldt hof, hvor det tyske sprog i vidt omfang blev benyttet og den protestantiske tro dyrket, hvorfor den var et yndet karrieremål for mange veluddannede, protestantiske tyskere fra de små fyrstendømmer i den nordlige del af det gamle rige. Tyskerne, der blev kaldt til Danmark for at gøre tjeneste, var ikke kun veluddannede embedsmænd, men også ansete lærde, som enten blev ansat ved de højere læreanstalter i helstaten, eller var tilknyttet de tyske intellektuelle kredse i København – især centreret omkring J.H.E. Bernstorffs, A.G. Moltkes eller J.L. Holsteins saloner.

Under Frederik 5.'s regeringstid begyndte en interessant og bemærkelsesværdig lærd forbindelse mellem København og Leipzig at tage form. J.A. Cramer, der senere skulle blive professor ved Københavns og Kiels Universitet, havde i 1744 under sin studietid i Leipzig været med til at stifte det anerkendte tidsskrift *Bremer Beiträge*. Den litterære kreds, der opstod omkring dette tidsskrift, kom til at spille en vigtig rolle for flere af de tyske lærde, der blev kaldt til København og Sorø. Digteren Friedrich Gottlieb Klopstock, der havde studeret i Leipzig og derigennem stiftet bekendtskab med den litterære kreds omkring *Bremer Beiträge*, blev i 1751 kaldt til København af den nyudnævnte udenrigsminister J.H.E. Bernstorff, efter at han i 1748 havde udgivet de første tre sange af sit berømte episke digt *Der Messias*. Med Klopstocks ophold blandt det tyske aristokrati i hovedstaden begyndte den lærde udveksling med Leipzig at tage form. På Klopstocks anbefaling kom førnævnte Basedow til Sorø i 1753, og året efter blev også J.A. Cramer kaldt til København. Den anerkendte tyske dramatiker og senere soranske professor J.E. Schlegel var allerede i 1743 flyttet til København; han havde under sin studietid i Leipzig været tilknyttet den litterære kreds.⁶⁵ I Tyskland udspillede der sig samtidig en litterær strid om arven efter

65 J.A. Cramer havde sammen med sine medstiftere af *Bremer Beiträge* K.C. Gärtner og J.A. Schlegel bedt J.E. Schlegel om at bidrage til tidsskriftet fra København. J.E. Schlegel blev derfor medregnet i den oprindelige kreds. Til den senere og noget bredere litterære kreds hørte også J.H. Schlegel og J.S. Sneedorff, der begge havde studeret i Leipzig. Christel Matthias Schröder, *Die »Bremer Beiträge«: Vorgeschichte und Geschichte einer deutschen Zeitschrift des achtzehnten Jahrhunderts*, Bremen: C. Schünemann Verlag, 1956, s. 34f, 69f.

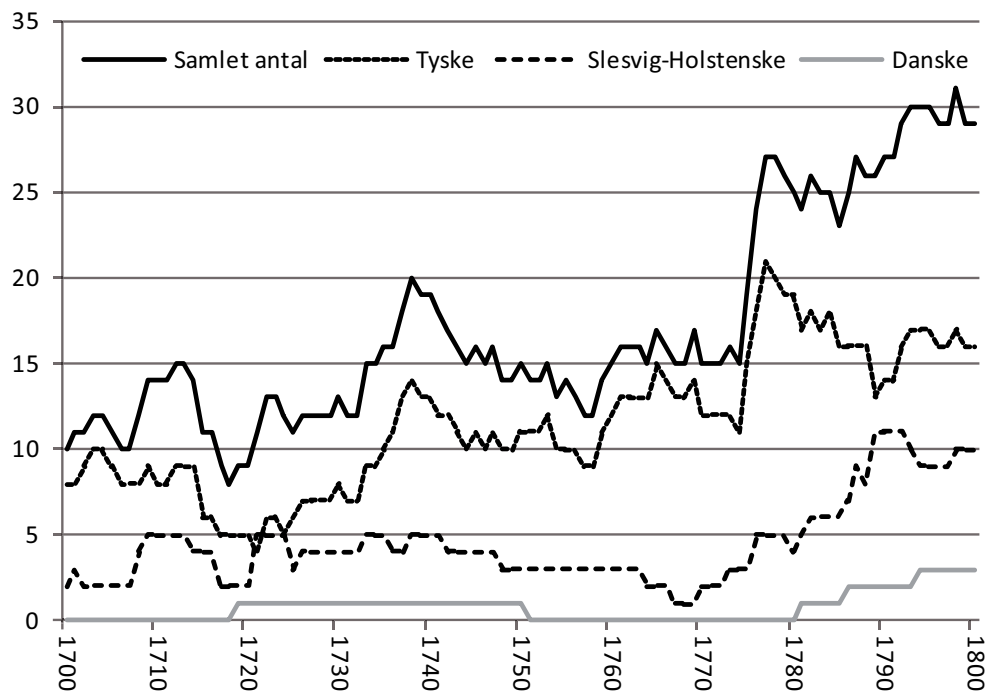
den klassicistiske poetik, som Johann Christoph Gottsched så prægnant havde formuleret fra omkring 1730, da han blev professor i Leipzig. Deltagerne i debatten var centreret omkring netop Leipzig og desuden Zürich.⁶⁶ Eftersom repræsentanter for miljøet i Leipzig netop var flyttet til København i årene omkring 1750, blev København og dermed også mange af helstatens lærde inddraget i denne lærde disput, hvilket fik store og positive konsekvenser for dansk højliteratur. Foruden oprettelsen af Selskabet til de skønne og nyttige Videnskabers Forfremmelse i 1759 fik især Cramers ugentlige tidsskrift *Der nordischer Aufseher* stor betydning for introduktionen af disse kritiske debatter i de danske lærde og kunstneriske miljøer.⁶⁷

Den stærke forbindelse mellem det danske og det tyske lærde fællesskab kommer også klart til udtryk, når vi undersøger nationaliteten blandt professorerne ved de højere læreanstalter i helstaten. Ser vi på Københavns Universitet og Sorø Akademi, var henholdsvis 77 % og 92 % af samtlige professorer født inden for helstatens grænser. Bemærkelsesværdigt er ikke kun, at tyskere udgjorde de resterende 13 % og 8 %, men overhovedet at de udenlandske professorer udelukkende var tyskere. I perioden 1734-1800 blev der således ikke tildelt et eneste professorat ved Københavns Universitet til en udenlandsk lærd, som ikke var af protestantisk, tysk oprindelse. Ikke engang svenske lærde blev ansat ved de højere læreanstalter, trods fordelene ved det tætte sproglægtskab og fælles trosretning.⁶⁸ Det viser et signifikant politisk såvel som kulturelt skel mellem den danske helstat og det svenske kongerige og understøtter på den ene side betydningen af de dansk-svenske fjendtligheder, der især kendetegnede det foregående århundrede, og på den anden side helstatens loyale politiske og kulturelle orientering mod de tyske fyrstendømmer.

66 Ibid., s. 17-34.

67 J.F. Jensen, »Den aristokratiske dannelseskultur. Litteraturen 1746-70«, i J.F. Jensen & M. Møller m.fl. (red.), *Dansk litteraturhistorie 4. Patriotismens tid 1746-1807*, København: Gyldendal, 1990, 33-274, s. 244; 250f.

68 Den eneste svenske professor, der blev ansat ved et af de tre højere læreanstalter inden for helstatens grænser, var filosofiprofessoren Matthias Jöns Ljungberg, der ud over sit professorat ved Kiels Universitet (1769-1780) ifølge historikeren Dan Ch. Christensen også virkede som industrispion i England for den danske regering: »English Instrument Makers Observed by Predatory Danes«, i Jesper Lützen (red.), *Around Casper Wessel and the Geometric Representation of Complex Numbers*, København: C.A. Reitzels Forlag, 2001, 47-65, s. 49.

Figur 1. Antal professorer ved Kiels Universitet 1700-1800

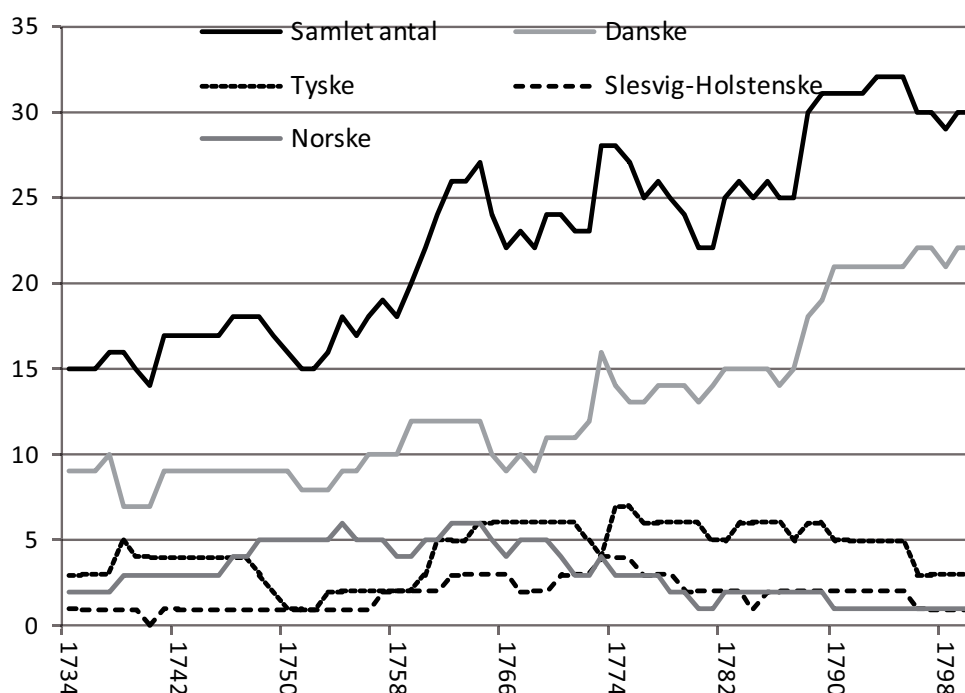
På grund af sin meget komplekse og uklare politiske situation skilte Kiels Universitet sig ud fra helstatens andre to videnskabelige institutioner. Først med mageskiftet i 1773, hvor det gottorpske spørgsmål blev løst til helstatens fordel, blev Kiels Universitet officielt indlemmet i helstaten. Det store antal tyskere og tysktalende professorer skal derfor ses i sammenhæng med det gottorpske spørgsmål og med det generelle faktum, at Kiels Universitet sprogligt og intellektuelt altid havde været en del af det tyske kulturområde.

Figur 1 viser en tydelig stigning i antallet af professorer i Kiel, efter at det gottorpske spørgsmål blev løst i 1773, nemlig fra 15 professorer i 1774 til hele 27 blot tre år efter, en vækst på 87 %. Den fortsatte stigning hen mod århundredets slutning var mere beskednen. En af årsagerne til den bratte fremgang er, at frem til mageskiftet i 1773 var det ikke så ønskværdigt at blive ansat ved Kiels Universitet, eftersom universitetet og professorerne modtog anvisninger både fra den gottorpske forvaltning og fra regeringen i København. Dermed blev de kielske professorer ufrivilligt draget ind i den politiske konflikt, der herskede mellem den gottorpske og den oldenborgske del af Holsten.⁶⁹ Ved mageskiftet og inkorporeringen af Kiels Universitet i helstaten ophørte

69 Erich Döhring, *Geschichte der juristischen Fakultät 1665-1965*, Neumünster: K. Wachholtz Verlag, 1965, s. 35, 37.

det politiske dilemma, hvilket udviklingen i antallet af professorater tydeligt bærer præg af. Faldet i tyske professorer efter 1777 – hvor de toppede med 21 professorater – til fordel for helstatslige lærde peger desuden i retning af en større helstatslig integration som konsekvens af indlemmelsen. Det er nærliggende at antage, at effekten af loven om indfødsretten fra 1776 begyndte at slå igennem i hertugdømmerne i de efterfølgende årtier.

Figur 2. Antal professorer ved Københavns Universitet 1734-1800

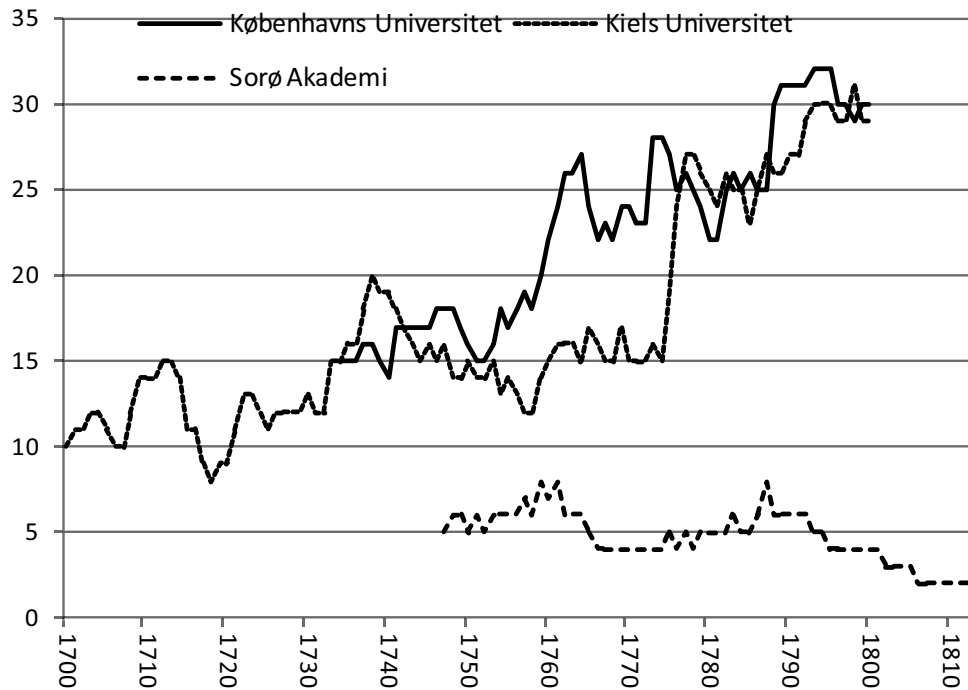

Ser vi på udviklingen ved Københavns Universitet (figur 2), må vi derimod konstatere, at indfødsretten ikke fik de store konsekvenser for de tyskfødte professorer. Antallet ligger stabilt på fem til seks fra 1760'erne og frem, dog med et let fald i slutningen af 1790'erne. Mønsteret stemmer overens med Erik Gøbels undersøgelse af det danske embedsapparat, hvis konklusion lyder, at indfødsretten stort set kun havde indvirkning på de mellemste og lavere lag i statsadministrationen, ikke på de øverste lag i samfundet.⁷⁰ Denne konklusion lader til også at omfatte Københavns Universitet. Den store stigning, der begyndte i de sidste år af 1750'erne, skyldes, foruden en mere ujævn øgning i antallet af danske professorer, en stigning blandt de tyske. Udviklingen harmonerer

⁷⁰ Erik Gøbel, *De styrede rigerne. Embedsmænd i den dansk-norske civile administration 1660-1814*, Odense: Odense Universitetsforlag, 2000, s. 36-46, 238.

med, at mange tyske lærde og embedsmænd blev kaldet til helstaten under Frederik 5.'s regeringsperiode, der i det hele taget regnes for en tid med opblomstring inden for videnskaben og kunsten.

Figur 3. Antal professorer ved Københavns Universitet, Kiels Universitet og Sorø Akademi, 1700-1813

Den generelle tilvækst fra begyndelsen af 1770'erne må derimod tilskrives udviklingen i antallet af danske professorer. På tidspunkter med større samlede fald – f.eks. fra 1774, samme år som Kiels Universitet oplevede sin bemærkelsesværdige fremgang, jf. figur 3 – er decimeringen af de danske professorer beskeden, i modsætning til helstatens andre nationaliteter. Efter mageskiftet i 1773 og indførelsen af indfødsretten i 1776 ser det alt i alt ud til, at de slesvig-holstenske lærde fravalgte Københavns Universitet til fordel for det mere tyskorienterede universitet i Kiel.⁷¹

På baggrund af undersøgelsen kan vi konkludere, at den danske helstats professorstand og videnskabelige miljø havde en meget tæt akademisk relation til de tyske protestantiske områder. De udenlandske professorer, der blev ansat ved universitetet eller akademiet i Danmark, kom udelukkende fra det protestantiske Tyskland. Ved universitetet i

⁷¹ Årsagen til den aftagende udvikling blandt norske professorer allerede fra midten af 1760'erne savner forklaring.

Kiel ses en begrænset, men dog voksende integration i helstaten efter løsningen af det gottorpske spørgsmål, som lettede institutionens kulturelt og politisk komplekse stilling. Med faldet af slesvig-holstenske og udefrakommende tyske professorer ved Københavns Universitet blev Kiels Universitet på den anden side i højere grad et universitet specielt for Slesvig og Holsten.

I forståelsen af det lærde fællesskab mellem helstaten og Tyskland bør også den politiske påvirkning medtænkes. Hvem der blev ansat på universitet, og hvem der blev kaldt til København, afhang ikke kun af faglige anbefalinger, men var også politisk bestemt. Ingen af professorerne ved de højere læreanstalter havde en anden tro end den luthersk-evangeliske, og hvis nogen afveg fra den gængse konfessionsopfattelse, udløste det reaktioner fra politisk hold, som det skete for Basedow i 1761.⁷² Den politiske dimension spillede en afgørende rolle i udformningen af det 'internationale', i praksis overvejende dansk-tyske fællesskab, som de danske intellektuelle miljøer indgik i. Dette fællesskab kan dårligt betragtes som ligeværdigt og gensidigt influerende, idet den mere perifere danske helstat graviterede mod de tyske kernelande, hvis samlede masse – og dermed righoldighed og tiltrækningskraft – var så langt større.

De lærdes selvforståelse – det hele legeme

Den intellektuelle elite havde som led i forestillingen om den lærde republik opfattet sig selv som værende afsondret fra det omkringliggende samfund – som en fritsvævende intelligentsia.⁷³ Den tyske filosof Christian Thomasius gjorde i slutningen af det 17. århundrede op med denne selvforståelse gennem ideen om de funktionelle *personae*.⁷⁴ Den lærde blev af Thomasius opfattet som værende en del af det bredere samfund med den klare funktion at producere rationelle argumenter på ethvert givet område.⁷⁵ Den lærde fik ikke sin frihed og

72 Da den stærkt kristent-dogmatiske Grev Frederik Danneskiold-Samsøe overtog posten som overhofmester for akademiet i Sorø i 1760, blev Basedow allerede året efter opsagt og forflyttet til gymnasiet i Altona, på grund af sine afvigende teologiske holdninger (Olaf Carlsen, *Über J. B. Basedows Entlassung von der Ritterakademie zu Sorö*, København: Levin og Munksgaard, 1937).

73 Mannheim, *Essays on the Sociology of Knowledge*, s. 186f.

74 Begrebet hidrører fra Pufendorf. Det henviser til multiple roller, som det enkelte individ kombinerer, i et forhold, der bestemmes af den givne sammenhæng. Eskildsen »How Germany ...«, s. 425.

75 Kasper Eskildsen, »Christian Thomasius, Invisible Philosophers, and Education for Enlightenment«, i *Intellectual History Review*, Vol. 18, No. 3, 2008, 319-336, s. 323.

uafhængighed til at tænke frit, fordi han var separeret fra den politiske verden, men netop fordi det var hans rolle i den politiske verden at være fri, som historikeren Kasper Eskildsen så præcist beskriver det.⁷⁶ I den danske helstat var det dog især den tyske filosof Christian Wolff, der fik stor gennemslagskraft. I 1710'erne og -20'erne havde Wolff ved universitetet i Halle indledt et markant opgør med Thomasius og den eklektiske filosofi. Ikke desto mindre opfattede han ligesom Thomasius den lærdes rolle som en vigtig funktion i det brede civilsamfund.⁷⁷ Gennem wolffianismen og helstatens forbindelser til universitetet i Halle blev de nye opfattelser af de lærdes roller og deres placering i samfundet spredt til store dele af den intellektuelle elite i den danske helstat.⁷⁸

I 1700-tallets anden halvdel kom den nye opfattelse af de lærdes funktion og placering i samfundet tydeligt til udtryk i det, vi kan kalde forestillingen om det hele legeme. Samfundet blev opfattet som et legeme, hvorpå den enkelte person gennem sin stand udgjorde en del af et specifikt lem. Når den enkelte gjorde sin pligt i overensstemmelse med sin placering, ville det pågældende lem fungere optimalt. I samme grad alle i samfundet opfyldte deres rolle, ville det hele legeme – staten – stå stærkt og funktionelt. Den københavnske juraprofessor P.K. Ancher beskrev dette samfundssyn klart i skriftet *Svar paa nogle Spørgsmaale til det juridiske Fakultet* fra 1779. I indledningen hed det, at , »[vi vil] derved blive som Lemmer paa eet Legeme indbyrdes foreenede sammen, enhver for alle og alle for enhver. Hverken Haand, eller Fod, eller Hoved er Mennesket til nytte, uden enhver gør det, som Naturen har beskikket den til; men at hver gjør sit, det er, ved en overensstemmende Forskiel i Deelene at befordre Fuldkommenhed i det Heele«. ⁷⁹ Hvis det derimod var normalt og accepteret, at den enkelte forsøgte at overskride grænserne for sine evner (og her mentes ofte også sin stand), ville det få svære konsekvenser for staten. Sorøprofessoren J.S. Sneedorff forklarede konsekvenserne af en sådan udvikling i *Om den*

⁷⁶ Eskildsen, »How Germany ...«, s. 425.

⁷⁷ Wolff anser den lærde for ikke blot at være en funktion i det civile samfund, men også en manifestation af den guddommelige fornuft (Eskildsen, »Christian Thomasius«, s. 334f). Wolff slog for alvor igennem i midten af 1700-tallet i den danske helstat. Se Carl H. Koch, *Dansk oplysningsfilosofi 1700-1800*, København: Gyldendals, 2003, s. 21ff.

⁷⁸ De mange danske lærde, der rejste til Halle, må nødvendigvis være blevet introduceret til Thomasius og Wolff og deres respektive skoler. De mest bemærkelsesværdige skikkelser i denne sammenhæng er Sorøprofessoren Jens Kraft og Københavnerprofessoren Henrik Stampe, som begge havde studeret under Christian Wolff i henholdsvis Halle og Marburg.

⁷⁹ Peter Kofod Ancher, *Svar paa nogle Spørgsmaale til det juridiske Fakultet givne af P. Kofod Ancher*, København: 1779, s. IIIf.

borgerlige Regiering fra 1759: »Der maae i en Stat være en vis Symmetri imellem alle Stænder, og denne udgør Styrken af et Monarkie; Dersom Bonden kunde, naar han lystede, forlade Ploven for at blive Borger, og Borgeren sin Handel for at blive Adelsmand, sa maatte det tilsidst gaae med en Stat, ligesom med det menneskelige Legeme, dersom Blodet søgte fra alle Lemmerne til Hovedet uden at drives tilbage ved Cirkulationen«. ⁸⁰

I synet på samfundet som et legeme ligger der to interessante perspektiver: dels opgøret med den lærde som værende afsondret fra samfundet, dels opfattelsen af en naturlig ulighed.⁸¹ Holberg italesatte denne i bl.a. sine komedier.⁸² I sin – på latin affattede og europæisk udbrede – roman *Niels Klims underjordiske Rejse* beskrev han det utopiske idealsamfund *Potu*, der byggede på fornuftens og den naturlige uligheds principper. Alle havde fra naturens hånd fået tildelt forskellige evner og egenskaber. Derfor var det naturligt, at den enkelte opfyldte den funktion, han inden for samfundets rammer var bedst egnet til. At alle således udrettede, hvad deres naturgivne evner forpligtigede dem til, dannede grundlaget for den relativt frie og lige samfundsorden.⁸³

Samme forestilling ses også hos Sneedorff og Ancher, henholdsvis omkring 20 og 40 år efter Holberg. Sneedorff lagde den naturlige ulighed til grund for et nyt, bredt og stabilt samfundsmæssigt fællesskab. Sneedorff mente, at når den enkelte omfattede sin egen stand med stolthed, kunne han også respektere andres, og som følge heraf kunne et nyt åndeligt fællesskab opstå, nemlig det patriotiske, hvor alle var lige og frie. Den patriotiske identitetsfølelse – der skulle ligge som et naturligt element hos alle og ikke følges af hensyn til ydre regler – kunne derfor betegnes som et standsoverskridende ideologisk fællesskab i fraværet af et mere politisk og socialøkonomisk ligeværdigt fællesskab.⁸⁴

⁸⁰ Citeret fra Edvard Holm, *Om det Syn paa Kongemagt, Folk og borgerlig Frihed, der udviklede sig i den dansk-norske Stat i Midten af 18de Aarhundrede (1746-1770)*, København: J. H. Schultz, 1883, s. 65.

⁸¹ Fjord Jensen, »Den aristokratiske dannelseskultur«, s. 208f.

⁸² Holbergs opfattelse af den naturlige ulighed må ikke forveksles med naturretstænkningens begreb om den naturlige lighed – at alle i naturtilstanden var født ligestillede og frie – eller naturretstænkningens forsvar for lige rettigheder. I *Introduktion til Naturens og Folke-Rettens Kundskab* fra 1716 argumenterede Holberg selv for, at enevælden havde skabt en lighed under sig – under enevoldsmagten var alle så at sige ligestillede. Den naturlige ulighed er derimod et meritokratisk argument, der forfægter, at vi alle fra naturens side har forskellige egenskaber og evner, og derfor bør den enkelte forblive i den stand, hans evner berettiger ham til.

⁸³ Ludvig Holberg, *Niels Klims underjordiske Rejse*, red. af A. Kragelund, København: Gads Forlag, 1970 [1741], kapitel IV-VIII, særligt kapitel V og VII.

⁸⁴ Fjord Jensen, »Den aristokratiske dannelseskultur«, s. 215f, 236ff.

Som alle andre skulle de lærde blive i deres stand og ikke forsøge at overskride denne og søge mod det politiske, hvis leve- og tænkemåde så at sige ville fordærve dem. Formålet for de lærde, pointerede den københavnske filosofiprofessor Jacob Baden i 1771, var lærdom og ikke titler og politiske forbindelser. Baden kritiserede i skarpe vendinger den politiske leflen, han i længere tid havde observeret blandt sine egne kollegaer. »De [professorerne]«, skrev han »lægge Vind paa at udmærke sig ved Tracteringer, ved Titler, ved Forbindelser, som kunne skaffe dem Anseelse, og tabe Smagen paa den Ære, som vindes ved Lærdom, fordi den ikke påskønnes i deres Selskaber. De jage efter de Stores Yndest, og foragte de Studerendes. Og da de høye Collegier gemeenlig ere, hvor Hoffet er, saa stræbe de vel ofte at erhverve sig en Plads i disse, for at svinge sig over deres Stand, og afdrage sig saaledes alt meer og meer fra deres Stands Forretninger, som omsider blive dem væmmelige«. ⁸⁵ I Badens kritik ser vi de lærdes selvopfattelse af at være en stand for sig, men det at kritikken overhovedet kom, vidner tillige om, at der blandt de lærde var en omfattende søgen mod og kontakt med den politiske elite – en kontakt, som i mange henseender blev omsat til politiske og administrative embeder i staten, hvilket ovenstående undersøgelse af professorernes embedskarriere også har vist, jf. tabel 3.

Udbredelsen af ideen om den naturlige ulighed blandt de lærde understreger, at de anså sig selv som et selvstændigt lag eller uafhængig stand i samfundet med dertilhørende specifikke funktioner, som de havde en samfundsmæssig pligt til at opfylde, lige så vel som bonden, håndværkeren, borgeren havde pligt til at opfylde hver deres specifikke funktion. Men forestillingen om det hele legeme brød med de lærdes tidligere selvforståelse af at være decideret afsondret fra og hævet over samfundet. Sammenkoblingen af de lærde med resten af staten og samfundet ses på det juridiske område tydeligt i 1771 med ophævelsen af Københavns Universitets selvstændige jurisdiktion. Herefter var universitetet og dens akademiske borgere underlagt samme love og regler som resten af det civile samfund. ⁸⁶

Med forestillingen om samfundet og staten som et fælles legeme bandt de lærde sig til det omkringliggende samfund, hvormed de også kunne indgå i bredere civile fællesskaber. Det muliggjorde således en fælles identitet og samhørighed med hele samfundet, høj som lav – en

⁸⁵ Baden, *Raisonnement over Kiøbenhavns Universitet*, s. 11; Jacob Baden, *Sørgetale over Kammerherre Peter Frederik Suhm*, København: 1799, s. 7, 12.

⁸⁶ Matzen, *Kjøbenhavns Universitets Retshistorie*, Del 1, s. 109. For en uddybning af det akademiske samfund før 1771, se s. 318-361.

samhørighed, som i kraft af sin territorielle orientering på mange måder udfordrede det transnationale aspekt af det lærde fællesskab.

For Gud, Konge og Fædreland – videnskab til nytte og gavn

De lærdes skriftlige produktion viser klart, at det patriotiske tilhørsforhold til staten spillede en væsentlig rolle. Patriotismen kom ikke kun til udtryk i den verserende kamp om fædrelandsbegrebet, som især kendetegnede de politiske stridigheder i anden halvdel af 1700-tallet, men også i fremstillingen af det videnskabelige arbejdes formål og samfundsmæssige funktion.⁸⁷ De lærde ville gerne være til nytte og gavn for staten.

Den københavnske filosofi- og juraprofessor Martin Hübner skrev under sin studierejse i Frankrig i 1750'erne om nytten som »... det formål, som alle videnskaber bør have, uden hvilket de ophører at være agtværdige, og i det højeste kun bliver morsomme«. ⁸⁸ Det var dog ikke kun hans arbejde, som skulle være staten til nytte, men også ham selv som person. Studierne havde det ene formål at gøre ham til et nyttigere medlem af samfundet. Hübner skrev om sig selv: »... min eneste ærgerlighed indskrænker sig til at være nyttig«. ⁸⁹ Ligeledes skrev Heinrich Callisen i 1785 som forsvar mod de offentlige angreb, der var fremført mod hans ære, at han »... som Lærer, ganske opofre mig og min Tid, for at være mit Fæderne-Land nyttig, saalænge som Forsynet tillader mig at nyde Livet og mit Arbeids Frugt«. ⁹⁰

I *Tanker om Kierlighed til Fædernelandet* fra 1759 pointerede Tyge Rothe, at formålet med de lærdes arbejde var at være til nytte og gavn for staten: »Udi de nyere tiieder ere videnskaberne paa en synderlig maade blevne anvendte til staeternes beste. Agerdyrkingen, handelen, vindskibeligheden, folkenes formeerelse, kort: alt hvad der sigter til at formeere de borgerlige selskabers styrke, og deres lemmers lykke, der er bleven maalet for de arbejdsomme lærde«. ⁹¹ Et stort antal lærde i Tyskland, Frankrig, England, Spanien og Sverige havde formålet at

⁸⁷ Ole Feldbæk og Vibeke Winge har fint beskrevet kampen om fædrelandsbegrebet og vigtigheden deraf i Ole Feldbæk (red.), *Dansk Identitetshistorie*, bindene 1 og 2.

⁸⁸ Citeret fra Frederik Bajer, *Af Martin Hübners breve i den ledreborgske håndskriftsamling*, København: 1903, s. 9. Et andet eksempel er astronomen Christian Pihl, der kun var interesseret i kundskaber, som havde en praktisk og samfundsnyttig værdi (jf. Imerslund (red.), *Abraham Pihl*, s. 21).

⁸⁹ Citeret fra Bajer, *Af Martin Hübners ...*, s. 20.

⁹⁰ Heinrich Callisen, *Til mine Medborgere i Anledning af Hr. Regimentsfeldskiær Martinis under 29de October 1784 udgivne trykte Brev og dets Følger*, København: 1785, s. 26.

⁹¹ Tyge Rothe, *Tanker om Kierlighed til Fædernelandet*, København: 1759, s. 168.

sammenkoble videnskaben med statens nytte, men denne udvikling stod svagt i helstaten, mente Rothe. Derfor anså mange også videnskaberne som det mest unyttige lem i det hele legeme.⁹² De lærde skulle først og fremmest beskæftige sig med praktiske, fædrelandsnyttige spørgsmål og dermed opfylde deres pligt og betale deres skyld over for fædrelandet. Rothe formulerede det således: »Bondens tilstands forbedring, byernes opkomst, folkets tilvæxt, fiskeriets indretning, faarenes formering, disse og deslige ting skulle beskæftige vore lærde; da skulle videnskaberne betale den skat, i hvilket de ere vore konger, deres milde beskiærmere, skyldige«. ⁹³ Tyge Rothe skrev dette i 1759; i årtierne herefter ses faktisk en stigning i videnskabelige værker, hvor det utilitaristiske aspekt af de lærdes arbejde og funktion i forhold til staten går igen. At leve og arbejde til nytte for fædrelandet blev en udbredt selvforståelse blandt de lærde. Idealet florerede ikke kun i de politiske kredse og patriotiske selskaber, men også inden for den intellektuelle elite.

Arven fra res publica litteraria

Eftersom de lærdes selvforståelse var forbundet med udviklingen af patriotismen og tilhørsforholdet til staten, og den patriotiske identitetsudvikling generelt knytter sig til borgerskabet, er det fristende at slutte, at de lærde delte deres selvforståelse og ideologiske ståsted med det bredere borgerskab. En sådan konklusion ville dog ikke være holdbar. På væsentlige punkter skilte de lærde sig ud fra det bredere borgerskab af forretningsdrivende, embedsmænd osv. De dyrkede stadig det lærde fællesskab – arven fra *res publica litteraria* – og følte sig ikke kun forpligtiget over for fædrelandet.

Det lærde fællesskabs grundværdi, at al viden skulle frem i lyset og komme hele den lærde verden til gavn, forblev en væsentlig identitetskabende faktor i anden del af det 18. århundrede. Professor J.H. Schlegel, som var ansat ved Københavns Universitet og senere Kiels Universitet, skrev i 1779 i sine betragtninger over de lærde journaler: »Jeg haaber og ønsker at hvad jeg her frimodig siger, bliver til nytte for den lærde Republik, og til mange haabefulde Menneskers Frelse og sande Nytte«. ⁹⁴ To ting falder i øjnene. For det første nævnte og

92 Ibid. s. 160, 169f.

93 Ibid. s. 171f.

94 Johann Heinrich Schlegel, *Betragtninger over Journaler og lærde Tidender tilegnede retskafne Recensenter opsatte i Anledning af nogle Recensioner i den kritiske Tilskuere*, København: 1779, s. 11.

italesatte Schlegel *res publica litteraria* som et eksisterende fællesskab, og hans forståelse af det er interessant. I fortalen skrev han om recensenterne, at »eders Laug hører blandt de meget agtværdige i den lærde Republik, omendskiønt det er eet af den nyere«. ⁹⁵ Republik-metaforen blev altså ikke blot passivt benyttet i Schlegels samtid, dvs. langt oppe i 1700-tallet, den havde på det tidspunkt stadig et fleksibelt indhold og var ikke stivnet til kliché. I det efterfølgende afsnit gengav Schlegel de lærde tidsskrifters udvikling og betydning for sammenhængskraften i den lærde verden og skrev, at »det [Acta Eruditorum] har, frem for andre Skrifter, stiftet en nøiere Forbindeles mellem Lærde af forskellige Nationer; og man vil finde dette vidtløftige Verk lige saa let i Danske, Engelske, Italienske som i Tydske Bibliotheker«. ⁹⁶ Det tyske tidsskrift *Acta Eruditorum* udkom første gang i 1682 – det fremgår implicit, at Schlegel var sig bevidst, at det lærde fællesskab, han tilhørte, strakte sig længere tilbage end de forløbne 100 år.

For det andet skrev Schlegel udtrykkeligt med henblik på at gavne det lærde fællesskab selv. Samme grundværdi fremstod hos Jacob Baden, der om P.F. Suhms fædrelandsværker skrev, at de skulle »frem sættes den lærde verden til Skue«. ⁹⁷ I sin tale til det lærde publikum fortsatte Baden med et opråb om, at al viden, alle kilder og alt materiale skulle offentliggøres, så det kan komme de lærde til gavn: »Jeg giver, afstaar, overantvorder dig, hvad af arkivstykker til Middelalderens Historie forefindes i mit Huus; Papirer, som uden dig vilde blive Føde for Møl og Orme: Tag dem, men vogt dig for at ansee dem som noget du tager i Forvaring, eller som et Klenod i det kostbare Bibliothek, men saasnart de har modtaget dem, saa giv dem ufortøvet til en Bogtrykker og sørg for deres offentlige bekiendtgørelse«. ⁹⁸ I mange af de lærdes skrifter og taler blev det stadig forstået som en dyd og en pligt at offentliggøre sin viden og sine videnskabelige resultater, ikke blot for fædrelandet, men for hele den lærde verdens skyld.

Schlegels aktive benyttelse af begrebet den lærde republik var ikke et enestående tilfælde. Tyge Rothe, en af de vigtigste skikkelser i den lærde strid om definitionen af fædrelandsbegrebet, havde ved siden af sin fædrelandspatriotisme stærke transnationale holdninger med hensyn til de lærde og formålet med deres videnskabelige arbejde. Foruden at arbejde til nytte og gavn for fædrelandet, påpegede Rothe, havde de

⁹⁵ Ibid. s. 3.

⁹⁶ Ibid. s. 5.

⁹⁷ Baden, *Sørgetale*, s. 13.

⁹⁸ Ibid. s. 20. Opråbet er fremsat af P.F. Suhm selv, men videregivet af Baden i dennes sørgetale.

lærde også en forpligtigelse over for deres egen verden. Studierne af også de mere praktiske områder skulle deles med den transnationale lærde verden og på den måde komme hele Europa til gavn. Det var afgørende for Rothe, at man ikke afsondrede sig fra den videnskabelige verden uden for helstaten som en konsekvens af indfødsretten og helstatspatriotismen. I *Om Indføds-Retten* fra 1777 argumenterede Rothe for sin transnationale forståelse af de lærde og deres rolle:

Først siger jeg, og jeg staaer haardt derpaa, at *vi ei skulle afsondre os og vor Vidskab fra det øvrige Europas; een Stat, og det en fuld frie Republik udgiøre vi, der dyrke Videnskaber og Konster i dette Europa: Ligesaa arbeide vi, og tænke, og udfinde alle tilhobe, som vare vi én: den eene for alle, og alle for den ene: hvilket Tab skulde ikke Afsondringen paaføre dem, der ginge hovmodeligen eller hypokondrisk hen eene for sig! Og hvor snart skulde de vorde fattige paa Kundskab! Her gielder det om alle vor Vidskabs Deele, og den Meening skal vel biefaldes af hver Theologiens, Lovkyndighedens, Historiens, Physikens, Statskonstens og de andre Videnskabers tænkende Mænd, ligesom Philosophen vist ved et fyndigt Ja vil bestyrke meningen; ogsaa Konstnerne biefalde den: de der digte og tale, som de der bruge Blyant, og Meisel, og Cirkel: ligesaa de, der raade over Hierterne ved Harmoniens blide Magt: de alle ere eenige derom, at vi i vort Europa skulde være eet, og hver i den heele Samling tilegne sig den andens Fliid og hældige Opfund, paa det disse Opfund kunne vorde det Heele til Gavn: paa det vi med samled Kraft kunde vedligeholde vort Europas Ypperlighed.⁹⁹*

Citatet illustrerer en transnational selvforståelses fortsatte eksistens. I kraft af deres fælles passion for og dyrkelse af videnskaber af enhver art stod de lærde skulder ved skulder i videnskabens tegn inden for rammerne af et fælles Europa. Det var ikke kun et lærd fællesskab, men en *fri* republik – formentlig at forstå som frihed for censur og intellektuel begrænsning.¹⁰⁰ Viden var noget, der skulle deles blandt alle fællesskabets medlemmer, mente Rothe: »Hver i den heele Samling tilegne sig den andens Flid og hældige Opfund«. ¹⁰¹ Deri lå også

99 Rothe, *Om Indføds-Retten*, s. 70f (fremhævning ved Mikkel Munthe Jensen).

100 Flere lærde pointerede vigtigheden af intellektuel frihed, heriblandt københavnerprofessoren H.G. Olsen, jf. Olsen, *Opdragelsesvæsenet i Danmark*, s. 5.

101 Rothe, *Om Indføds-Retten*, s. 71.

en forpligtigelse til selv at bidrage, fortsatte han: »Saaledes vil vi [de lærde] være eet med andre, at hvad de have, det bliver vores; men og at vi kunne efterhaanden betale Gielden, saa ingen skal kunne agte os som Almisse-Lemmer i Videnskabernes Republik; det vare ei vore Fædre, og hvorfor skulle vi være det?«¹⁰² Rothe skrev sig med disse ord ind i den verserende debat om videnskabernes generelle tilstand i helstaten. Han stillede sig kritisk over for sin tids videnskabelige bidrag og påpegede, at fremgangen havde været langt større i den foregående generation, dvs. under Frederik 5.¹⁰³ Videnskaben skulle igen blomstre og bidrage til det lærde fællesskab. Med anerkendelse fra den omkringliggende lærde verden ville man ikke kun opfylde forpligtigelsen over for fællesskabet, men samtidig bringe hæder og ære til fædrelandet. Der »er kun én Vei at gaae for at naae Hædersmaalet: det er den at berige Verden med Ideer«. ¹⁰⁴ Når den talentfulde lærde opnåede international anerkendelse, da skulle helstaten »...gigøre det til National-Ære, at han er vores«. ¹⁰⁵

De lærdes identitet og fællesskab i den danske helstat

Analysen af de helstatslige lærdes kommunikationsstrukturer, netværk og selvforståelse viser, at arven fra *res publica litteraria* stadig var aktuel i 1700-tallets anden halvdel og bidrog til at legitimere den tids transnationale lærde fællesskab. Der var således ikke kun tale om et fagligt interessefællesskab, men et dybtliggende og identitetsskabende netværk. De lærde anså sig på vidensområdet stadig som europæere, om end de også var patriotiske borgere i fædrelandet. Det var et dobbelt tilhørsforhold, som Jacob Baden i sin gravtale fra 1772 over den dygtige student artikulerede således: »Glæd Dem, at, da Forsynet ikke har vildet tillade Dem at bringe Fædrenelandet en nyttig Borger, og den lærde Verden

102 Ibid. s. 71f.

103 Adskillige lærde i 1700-tallets sidste fjerdedel mente, at videnskaben havde set en opblomstring under Frederik 5., men også at det var en højst tiltrængt opblomstring. Se ud over Rothe, *Om Indføds-Retten*, s. 72, Morten Thrane Brünnich, *Historisk Indledning til Naturvidenskabernes Fremgang under de danske Konger siden Universitetets Stiftelse*, København: 1782, s. XXIII; om debatten om den videnskabelige situation se tillige Baden *Raison-nemens over Kiøbenhavns Universitet*. Frederik 5. var selv klar over videnskabernes slette tilstand. Ifølge Københavner- og Kielerprofessoren J.A. Cramer skulle kongen have udtalt: »Ich weiss es wohl, mein lieber Cramer, dass meine Dänen andern Nationen annoch Vorzüge in den Wissenschaften einräumen müssen. Aber das müssen Sie mir doch zugestehen, dass ich, wenn gleich keine gelehrte, dennoch gute Unterthanen habe« (Ernst Wilhelm Christiani, *Gedächtnisrede auf Johann Andreas Cramer*, Kiel: 1788, s. 16).

104 Rothe, *Om Indføds-Retten*, s. 74.

105 Ibid. s. 76.

en støtte og Prydelse i Deres salige Søn, har den dog tilladt Dem at forskaffe vor Skole i Ham et Mønster af Fromhed, Dyd og Flittighed«. ¹⁰⁶

Spørgsmålet, der melder sig, er, hvordan styrkebalancen mellem fædrelandspatriotismen og forestillingen om det lærde fællesskab udviklede sig. Svaret er, at i takt med at patriotismen i den danske helstat støt voksede efter 1740'erne, voksede de selvsamme patriotiske følelser også blandt de danske lærde. Kongen og fædrelandet blev i langt højere grad end tidligere nævnt som formålet med deres arbejde. Styrkeprøven mellem den territorielle, fædrelandsorienterede identitet og den transnationale lærde selvforståelse kom dog ikke kun til syne ved dedikationerne og tilkendegivelserne i de lærdes værker, ¹⁰⁷ men ses også i striden om publiceringssproget. Problemet bestod i, hvorvidt de videnskabelige resultater skulle publiceres enten på dansk, og dermed ramme et stort publikum i fædrelandet, men et mindre i den lærde verden; eller på latin, og dermed opnå større international anerkendelse, men mindre helstatslig udbredelse. Problematikken var præsent ved flere af de videnskabelige institutioner, heriblandt universitetet i København. Patronen J.L. Holstein, der kraftigt arbejdede for Københavns Universitets omdømme i udlandet, kritiserede i 1754 universitetet for ikke at gøre nok på den internationale scene. Kritikken mødte stærk modstand hos juraprofessor Henrik Stampe, der over for Holstein påpegede, at de lærde ikke arbejdede for at opnå international anerkendelse, men for videnskabelig nytte, og nytten opstod kun, hvis sproget var dansk – dvs., at nytten var tilegnet fædrelandet. ¹⁰⁸ Samme sproglige strid forekom også i det videnskabelige selskab, der efter megen debat valgte at publicere på dansk, mens Københavns Universitet hovedsagelig fastholdt latin som publiceringssprog i de videnskabelige afhandlinger. ¹⁰⁹

Styrkeforholdet mellem fædrelandspatriotismen og forestillingen om det lærde fællesskab skal dog ikke betragtes som en kamp mellem to modsatrettede selvforståelser, men derimod som en vægtningsstrid

106 Jacob Baden, *Liig-Tale over den haabefulde Dicipel Christopher Discher*, København: 1772, s. 8.

107 Se bl.a. Brünnich, *Historiske Efterretninger*.

108 Birgit Løgstrup, »Københavns universitet 1732-1788«, i Sven Ellehøj, Leif Grane og Kai Hørby (red.), *Københavns Universitet 1479-1788*, bd. I, *Almindelig Historie*, København: Gads Forlag, 1991, 315-546, s. 528f. Over 20 år senere, i Wien i 1778, mødte A.C. Hviid den lærde Pater Hell, der kritiserede danskerne for bestandigt at skrive på dansk, hvilket ifølge Hell var skadeligt for Danmarks internationale renommé. Han anbefalede, at danskerne skrev på latin eller i det mindste på fransk, så den gode forskning blev kendt i udlandet. Hviid, *Udtog af en dagbog*, del 1, s. 340f.

109 Løgstrup, »Københavns universitet 1732-1788«, s. 524, 537f.

mellem to sameksisterende størrelser. Anskuer vi de lærdes identitetsudvikling over hele det 18. århundrede, ser vi en klar tendens mod en større vægtning af det fædrelandspatriotiske mod slutningen af århundredet, om end begge tilhørsforhold stadig udgjorde en væsentlig del af deres identitet.

Den svenske historiker Jonas Nordin har i sit værk om identitetsspørgsmålet i det præ-nationalstatslige Sverige netop beskæftiget sig med kollektive identiteter og selvforståelser i tidligmoderne tid.¹¹⁰ Han beskriver og illustrerer blandt andet den kollektive identitet i det svenske samfund ud fra det, han betegner som løgskals-modellen. Ifølge denne model har identitet et hjertepunkt, der er den vigtigste identifikationsform, som så bliver dækket af mere sekundære tilhørsforhold. I det præ-nationalstatslige Sverige beskriver Nordin denne kerneidentitet som bestående af et lokalt tilhørsforhold, omgrænset af de mere regionale og nationale lag,¹¹¹ hvor det nationale forstås som et kulturelt-emotionelt begreb i modsætning til staten, som defineres ved politisk-juridiske termer.¹¹² Det skal understreges, at Nordins model, som fint kan overføres på den danske helstat, netop beskæftiger sig med samfundet i almindelighed. Modellen kan derfor ikke uden videre overføres på de lærde, som kun udgjorde en lille, elitær del. Ikke desto mindre kan selve modelformen være behjælpelig med at illustrere de lærdes identitet i anden halvdel af det 18. århundrede. I hjertet af deres selvforståelse ligger det patriotiske tilhørsforhold til fædrelandet, dvs. forpligtigelsen til at arbejde til nytte og gavn for dette, hvorefter hjertet omgrænses af det sekundære, men stadig vigtige tilhørsforhold til en lærd verden uden grænser.

Nordin peger desuden på, at identiteten ikke kun konstrueres af det faktiske indhold, men også af det, det ikke er – altså en negativ definition. Med henvisning til den amerikanske historiker Peter Sahlin argumenterer han for, at identitet i høj grad skabes i relation til andre, eller nærmere bestemt til den signifikante »anden«.¹¹³ For helstatens lærde var den signifikante anden borgerskabet. Den kontrastive identitetsskabelse skete på to måder. For det første ved forestillingen om det hele legeme, hvor hver stand, heriblandt de lærde, udgjorde et lem på hele

110 Jonas Nordin, *Ett fattigt men fritt folk. Nationell och politisk självbild i Sverige från sen stormaktstid till slutet av frihetstiden*, Stockholm: Brutus Östlings Bokförlag Symposion, 2000.

111 Ibid. s. 25.

112 Ibid. s. 19.

113 Ibid. s. 25f. Nordin bygger her sin argumentation på Peter Sahlin, *Boundaries. The making of France and Spain in the Pyrenees*, Berkeley: University of California Press, 1989.

legemet. De lærde havde deres særegne funktion; de var noget andet end de andre. Deres funktion var at udtænke rationelle argumenter og videnskabeligt at løse givne problemstillinger i samfundet af praktisk såvel som af filosofisk og teologisk art. For det andet adskilte de lærde sig fra det brede borgerskab ved både at være forpligtet over for fædrelandet og over for det transnationale lærde fællesskab. I det andet lå et stærkere moment af forskel og kontrast end i det første.

Konklusion

De lærdes identitet og tilhørsforhold i anden halvdel af 1700-tallet rummede i to henseender en dobbelthed, dels mellem patriotismen og det transnationale lærde fællesskab, dels mellem realitet og forestilling.

Især den første dobbelthed bestemmer de lærdes sociale identitet. De havde en forpligtigelse og et identitetsmæssigt tilhørsforhold til fædrelandet, men også til det transnationale lærde fællesskab. De anså sig selv og deres virke som værende til gavn for fædrelandet så vel som den lærde verden. De opfattede sig således ikke længere som afsondret og hævet over samfundet, hvilket tidligere var et normativt element i forestillingen om *res publica litteraria*, men så nu deres gruppe som et vigtigt og nyttigt lem på samfundslegemet. Gennem denne nye selvforståelse knyttede de lærde sig til den fædrelandspatriotiske udvikling, der udsprang af borgerskabets opkomst og styrkelse i midten af 1700-tallet. I lighed med det brede borgerskab arbejdede de lærde ifølge deres egen opfattelse til fordel for fædrelandet, men i modsætning til resten af borgerskabet havde de lærde også en forpligtigelse over for den lærde verden udenfor. Dette dobbelte tilhørsforhold adskilte de lærde identitetsmæssigt fra det brede borgerskab, som de ellers i løbet af 1700-tallet socialt og økonomisk i høj grad var blevet knyttet til. Patriotismen og forestillingen om det transnationale lærde fællesskab skal dog ikke betragtes som to modsatrettede selvforståelser, men som sameksisterende, om end forskellige størrelser, der tilsammen udgjorde de helstatslige lærdes identitet.

Den anden dobbelthed, realitet over for forestilling, knytter an til den første, patriotisme over for transnationalitet. Dennes ene pol, forestillingen om et transnationalt lærde fællesskab, der overskred politiske, kulturelle, sproglige og konfessionelle grænser, var en endnu levende overlevering fra fortiden, udtrykt i begrebet *res publica litteraria*. Analysen af de lærdes kommunikationsstrukturer viser, at de helstatslige lærde på samme måde som andre dele af den europæiske intellektuelle

elite vægtede den transnationale netværksskabelse højt. Rejsen, brevkorrespondancen samt publiceringen af videnskabelige resultater blev betragtet som vigtige elementer i den europæiske vidensdeling og i opretholdelsen af de transnationale forbindelser. Men det ideale fællesskab havde stærke reale begrænsninger. Helstatens lærdomsfællesskab udstrakte sig overvejende i retning mod Tyskland, med de danske lærde i en perifer position. Ydermere var det konfessionelt begrænset til de protestantiske områder, stadig med tyndepunkt i de tyske fyrstendømmer.

Årsagen til, at der blandt de lærde kunne eksistere et sådan stærkt dobbelt tilhørsforhold, er, at tilhørsforholdet til det lærde fællesskab ikke var decideret politisk. Den lærde verden var et bredt samarbejdende fællesskab centreret omkring viden og lærdom, ikke om politik og magt. Muligheden for, at der opstod større loyalitetskonflikter hos den lærde i forholdet til fædrelandet på den ene side og den lærde verden på den anden side, var derfor ringe.

Appendiks

DEN PROSOPOGRAFISKE DATABASE

Den prosopografiske database over de 306 professorer ved helstatens højeste læreanstalter (Københavns Universitet 1734-1800, Sorø Akademi 1747-1813 og Kiels Universitet 1700-1800) er udarbejdet i Microsoft Access 2010 og er opbygget således, at hver professor har sit eget profilblad bestående af fem større »blokke« samt en række mindre »kasser«.

De fem blokke er følgende:

Indledende information: Videnskabelig institution, professorat, livstid, nationalitet¹¹⁴ og konfession.¹¹⁵

Personlige data: Føde- og dødsår, føde- og dødssted, føde- og dødsland samt år og sted for giftermål.

114 Nationalitet bliver i databasen defineret ud fra den enkeltes fødested samt fødestedets dominerende sprog. Således vil nationaliteten af de professorer, der var født i Slesvig eller Holsten, få tildelt henholdsvis prædikatet Tysk (Slesvig) eller Tysk (Holsten).

115 I de tilfælde hvor konfessionen ikke er oplyst i kildematerialet, har jeg vurderet på grundlag af den trosretning, der var fremherskende i det område, hvor de var født og opvokset.

Uddannelse: Dimissionssted for artium, videre uddannelse, studier i udlandet, udlandsrejse, ophold i udlandet.¹¹⁶

Karriere: Professorat: Institution, fakultet, udnævnelsesår, professoratets tidsrum samt tidsrum i alt ved den pågældende institution.

Information om faderen: Faders navn, livstid, erhverv, konfession og nationalitet samt evt. bemærkninger.

De mindre kasser består af følgende poster:

Andre erhverv

Bemærkninger

Udgivelser

Kilder

Kildematerialet til databasen udgøres af en række officielle optegnelser, matrikler, prosopografiske optegnelser samt biografiske opslagsværker. Til hver af de videnskabelige institutioner er der tidligere blevet udarbejdet en mindre uddybende prosopografisk optegnelse, som indeholder basale oplysninger om de pågældende professorer. Det vil sige føde- og dødsdato samt hvilke professorater, den enkelte besad og i hvilken periode.¹¹⁷ Sammen med Hof- og Statskalenderen¹¹⁸ gør de prosopografiske optegnelser det muligt at registrere navnene på samtlige professorer ved de højere læreranstalter. Disse optegnelser samt Hof- og Statskalenderen udgør dermed skelettet for databasen. Herefter er de biografiske opslagsværker blevet benyttet til at uddybe de enkelte profiler.¹¹⁹ Især C.F. Brickas udgave af Dansk Biografisk Leksikon

116 Til forskel fra 'Studier i udlandet' er 'Udlandsrejsen' en betegnelse for en længerevarende rejse i udlandet, som ikke nødvendigvis havde universitetsstudier som sigte. Det kunne eksempelvis være videnskabelige ekspeditioner som Kratzensteins rejse til Norge i 1754. 'Ophold i udlandet' er derimod længerevarende ophold i et andet land, typisk med et andet ærinde end det videnskabelige, eksempelvis Peder von Haven fra Sorø, som opholdt sig i St. Petersborg 1744-46 som legationspræst.

117 Prosopografiske optegnelser: Torben Glahn, *Soraner-biografier 1747-1800*, Soransk Samfund, 1975; Freidrich Volbehr & Richard Weyl, *Professoren und Dozenten der Christian-Albrechts-Universität zu Kiel 1665-1915*, Kiel: Schmidt & Klaunig, 1916; Ejvind Slottved, *Lærestole og lærere ved Københavns Universitet 1537-1977*, København: Genealogi og Personhistorie, 1978.

118 Officielle optegnelser: *Königlicher Dänischer Hof- und Staats-Calendar*, Altona, 1734-1800 (første gang udgivet 1734).

119 Biografiske opslagsværker: C. F. Bricka (red.), *Dansk Biografisk Lexikon*, bind I-XIX, København: Gyldendal, 1887-1905; Sv. Cedergreen Bech (red.), *Dansk Biografisk Leksikon*, bind 1-16, København: Gyldendal, 1979-1984; Walther Killy & Rudolf Vierhaus (red.), *Deutsche Biographische Enzyklopädie*, Band 1-13, München: Saur, 1995-2003.

(1887-1905) er blevet benyttet, da den i modsætning til senere udgaver også omfatter de norske biografier i den undersøgte periode. De danske profiler er efterfølgende blevet suppleret med information fra Sv. Cedergreens 3. udgave, der i desuden flere tilfælde har kunnet supplere med biografier om hidtil ubeskrevne, mindre indflydelsesrige professorer. De tyske profiler er blevet uddybet med information fra *Deutsche Biographische Enzyklopädie*.

Med hensyn til uddannelse, personlige data, information om faderen samt professorernes andre erhverv er der udpræget god kongruens mellem de to danske biografiske leksika¹²⁰ og mellem disse og de førnævnte optegnelser. Der forekommer dog flere unøjagtigheder i de biografiske beskrivelser vedrørende arten af de professorater, de enkelte professorer besad, det vil sige, hvorvidt der var tale om udnævnelser til professor ordinarius, extraordinarius, designatus eller blot tildeling af titlen som professor. Hertil forekommer også flere unøjagtigheder og nogen inkongruens angående udnævnelsesåret og især angående tidrummet for professoraterne, hvis sluttidspunkt oftest ikke nævnes. I sådanne tilfælde har jeg støttet mig til de prosopografiske optegnelser, hvis forfattere indgående, kildenært og specifikt har arbejdet med at dokumentere professorernes stillinger og ansættelsesperioder.

Der er store forskelle fra biografi til biografi med hensyn til dækningen af professorernes studier i udlandet og øvrige udenrigske rejser. Jeg har derfor benyttet Vello Helks grundige arbejde omkring de dansk-norske studierejser i perioden, hvilket har tilvejebragt omfattende information om professorernes rejseaktiviteter.¹²¹ Der var kun meget få tilfælde af inkongruens mellem Helks arbejde og de mere flygtige rejsebeskrivelser, der figurerer i leksikaene.

Til undersøgelsen af professorernes sociale profil (tabellerne 2-4) kategoriseres professorerne over tre omgange. Den første (tabel 2) omhandler professorernes sociale ophav, hvor fædrenes erhverv lægges til grund for, i hvilken social stand i samfundet professorerne havde deres opvækst. Opdelingen rummer seks kategorier og er foretaget på baggrund af erhvervenes socioøkonomiske/-politiske placering. Hertil har jeg som udgangspunkt benyttet den kongelige rangorden, *Königlich-Dänische Rang-Verordnung*, som blev udarbejdet under Frederik 5., men også benyttet under Christian 7., hvilket fremgår af *Königlicher Dänischer*

120 Sv. Cedergreens Bechs 3. udgave er da også en videreførelse af C.F. Brickas 1. udgave og Povl Engelstofts 2 udgave. De undersøgte biografier i 3. udgave fremstår ofte som reviderede tekst-gengivelser fra de tidligere udgaver.

121 Helk, *Dansk-norske studierejser*, bind II, *Matrikel* ...

Hof- und Staats-Calender for perioden 1734-1800. Rangordnens ni klasser, som betegner helstatens borgerskab, har jeg inddelt i tre kategorier »høj« (9.-7. klasse), »højere« (6.-4. klasse) og »højst« (3.-1. klasse) for at skabe en politisk og social differentiering blandt borgerskabet.¹²² Kategorien »højst« må betragtes som helstatens absolutte elite, mens de to andre kategorier stadig tilhører den politiske og sociale elite, men dog med en del større bredde end den førstnævnte. Kategorien derunder har jeg kaldt »middel«. Betegnelsen dækker den øvre del af middelklassen, det vil sige de lag i helstaten, der ikke kun besad økonomisk selvstændighed, men også en socialt anerkendt status i lokalsamfundet som f.eks. præster, læger og lærere. Kategorien »lavere« udgør den nedre del af middelklassen og betegner dem, der besidder en vis form for eller fuld økonomisk selvstændighed, men ikke har samme sociale status som den øvre del af middelklassen – ofte degne, håndværkere, toldere og købmænd. Den sidste kategori, »lavest«, betegner de dele af samfundet, der ikke besidder nogen større økonomisk selvstændighed eller særlig social anerkendelse og dermed hverken er en del af middelklassen eller borgerskabet. Det kan være bønder, fiskere og andre arbejdende mennesker.

I anden omgang bliver professorerne atter kategoriseret ud fra fædrenes erhverv, men denne gang ud fra akademiske og boglige kriterier (tabel 3). Universitetsuddannede fædre er opdelt i kategorierne »gejstlige« (teologisk embedseksamen, dvs. præster, teologer etc.) og »embedsmænd« (juridisk eller medicinsk embedseksamen samt andre med en universitetsgrad) samt kategorien »professorer/biskopper«, der giver angiver andelen af professorer, der er sønner af den øverste lærde elite. Denne opdeling giver også en indsigt i fordelingen mellem de gejstlige og verdslige embedsmænd i staten. Kategorien »lavere embedsmænd« omfatter lavere rangerende gejstlige eller embedsmænd, der kun i nogen grad besidder en uddannelse, men stadig falder inden for rammerne af en boglig kultur, f.eks. degne, skrivere og skolemænd. De resterende kategorier er ikke omfattet af en egentlig akademisk eller boglig kultur og er derfor opdelt efter faglighed: »militær/ordensmagt« (personel ved hæren, flåden og ordensmagten), »handel/håndværk« samt kategorien »andet«, der omfatter erhverv, der ikke kan indgå i de øvrige kategorier.

122 Eksempler på stillinger og titler: »Høj«: kancelliasessorer til kancelliråd, sekondløjtnant til kaptajnløjtnant (fod), kammersekretærer til rådmænd (Kbh.). »Højere«: virkelige kancelliråd til virkelige justitsråd, kaptajnløjtnant (sø) til oberstløjtnant, landsdommer til universitetsrektor samt baroner. »Højst«: virkelige statsråd til gehejmeråd, oberst til admiral og feltmarskal, samt biskopper, ministre, grever og riddere af dannebrog- og elefantordenen.

Den tredje gang professorerne bliver kategoriseret, er ved undersøgelsen af deres karrieremæssige højdepunkt (tabel 4). Professorerne er her opdelt i fem kategorier ud fra den kongelige rangorden: 4. til 1. klasse samt gruppen »øvrige«, der betegner professorer, som ikke er steget yderligere i rang i forhold til det professorat, de allerede besad. Et professorat ved de højere læreanstalter lå ifølge rangordenen under 5. klasse.

ZUSAMMENFASSUNG

*Identität und Gemeinschaftsgefühl der Gelehrten im dänischen Gesamtstaat.
Vaterlandspatriotisches und transnationales Selbstverständnis
in der zweiten Hälfte des 18. Jahrhunderts*

In diesem Artikel werden die Identität und das Gemeinschaftsgefühl der Gelehrten des dänischen Gesamtstaates in der zweiten Hälfte des 18. Jahrhunderts untersucht. Auf Basis einer Analyse der Kommunikationsstrukturen, der Gemeinschaft und des Selbstverständnisses der Gelehrten, anhand klassischer Quellenmaterialien wie Briefe, Reisetagebücher, Gedächtnisreden und wissenschaftlichen Publikationen der Gelehrten sowie einer zu diesem Zweck angelegten prosopographischen Datenbank von 306 Professoren, wird argumentiert, dass die Identität und Gemeinschaftsgefühl der Gelehrten durch zwei Dichotomien gekennzeichnet war.

Die erste Dichotomie bestand zwischen der patriotischen Idee des Vaterlandes einerseits und der transnationalen Vorstellung der Gemeinschaft der Gelehrten andererseits als den grundlegenden Elementen der Identität des Gelehrtentums der zweiten Hälfte des 18. Jahrhunderts. Dabei wird das Kräfteverhältnis zwischen diesen Vorstellungen nicht als Kampf zwischen zwei gegensätzlichen Selbstverständnissen betrachtet, sondern als ein Gewichtungsstreit zwischen zwei koexistierenden Ideen. So besaßen die Gelehrten nicht nur ein Zugehörigkeitsgefühl und eine Verpflichtung zum Vaterland, sondern auch zur transnationalen Gelehrtengemeinschaft in der Gelehrtenrepublik. Sie übten ihre Tätigkeit sowohl zum Wohle des Vaterlandes als auch zum Wohle der Akademia aus.

Durch diese Doppelung unterschieden sich die Gelehrten – was die Identität betraf – vom Rest der breiten Bürgerschaft, mit der sie sozial und wirtschaftlich im Laufe des 18. Jahrhunderts verbunden worden waren. Die zweite Dichotomie bestand zwischen der Idee und der Wirklichkeit. Die Beteiligung der gesamtstaatlichen Gelehrten an der Gemeinschaft der Gelehrten war in der Realität transnational, aber mit deutlichen Tendenzen zu einer dänisch-deutschen Abgrenzung. Das heißt, dass während die Gelehrtengemeinschaft in ihrer Vorstellung politisch, kulturell, sprachlich und auch konfessionell transnational war, orientierte sie sich in der Realität an den nordwesteuropäischen, insbesondere den deutschen, reformierten Ländern.

Durch seine transnationale Perspektive problematisiert dieser Artikel die bisher in Dänemark vorherrschende am Patriotismus orientierte Identitätsforschung des 18. Jahrhunderts und argumentiert, dass unter den Bürgern des Gesamtstaates kein homogenes, patriotisches Identitätsgefühl existierte. Die Gelehrten hatten weder ihre transnationalen Orientierung noch ihr Erbe der früheren Gelehrtenrepublik aufgegeben, sondern es vielmehr in den Patriotismus integriert.